

واکاو اصول و راهبردهای شهرسازی اسلامی در ساماندهی بافت مکان‌های زیارتی، مطالعه موردی: بافت زیارتی شهر مقدس قم

۱۰۴

پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۰۵
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۱۳
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۳

چکیده

پژوهش حاضر با هدف استخراج و تبیین اصول و راهبردهای شهرسازی اسلامی به عنوان چارچوبی هنجاری و کاربردی برای ساماندهی بافت‌های زیارتی معاصر می‌خواهد به این پرسش پاسخ گوید که اصول و راهبردهای دستگاه معرفتی شهرسازی اسلامی برای ساماندهی بافت‌های زیارتی معاصر کدام‌اند؟ مطالعه موردی پژوهش بافت پیرامون حرم حضرت معصومه (س) در شهر قم بوده است. پژوهش حاضر از نظر هدف، کاربردی و از لحاظ ماهیت، کیفی است و با رویکرد توصیفی - تحلیلی در چارچوب پارادایم اسلامی ارزشی - کاربردی به انجام رسیده است. داده‌ها از متون نظری و فقهی، اسناد رسمی شهری، مشاهدات میدانی و مصاحبه با خبرگان گردآوری و با تحلیل محتوای هدایت‌شده بررسی شدند. یافته‌ها نشان می‌دهد بافت زیارتی شهر قم هم‌زمان تحت تأثیر دو نیروی متضاد میراث تاریخی و قدسی و مداخلات شهری معاصر است. هم‌نشینی این دو نیرو موجب پیدایش چالش‌های محوری شامل تضعیف انسجام کالبدی و گسست سلسله‌مراتب فضایی، کاستن از عمق معنا و تجربه حسی و نمادین، به هم خوردن منظر قدسی و خوانایی بصری و ناهماهنگی عملکردی، مدیریتی و اقتصادی شده است. تحلیل مکانی مصادیق نشان می‌دهد اثرات این چالش‌ها نه فقط کیفیت تجربه زیارت را کاهش می‌دهد، بلکه فرایند تولید و انتقال سرمایه‌های فرهنگی - اجتماعی را نیز تضعیف می‌کند. بر پایه این یافته‌ها، چهار محور اولویت‌دار راهبردی شامل تقویت انسجام فضایی و تثبیت حریم قدسی، ساماندهی عملکردی مسیرها و خدمات زیارتی، بازسازی تجربه معنایی - حسی و نمادین فضا و برقراری مدیریت یکپارچه و شفافیت اقتصادی پیشنهاد می‌شوند. در مجموع، راهبرد کلان ساماندهی بافت زیارتی قم باید بر ایجاد فضایی منظم، آرام، معناگرا و انسان‌محور متمرکز باشد.

COPYRIGHTS

©2025 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited. No permission is required from the authors or the publishers.

HOW TO CITE THIS ARTICLE

Amini Kashani A. Molaei A. Pirbabaee M. T. Exploring the principles and strategies of Islamic urban planning in organizing the fabric of pilgrimage sites (case study: the pilgrimage fabric of the holy city of Qom). *Urban Economics and Planning* 7(4):104-124.

DOI: [10.22034/uep.2025.549658.1721](https://doi.org/10.22034/uep.2025.549658.1721)

* نویسنده مسئول: a.molaei@tabriziau.ac.ir

کلمات کلیدی

اصول شهرسازی اسلام
انسجام فضایی
بافت زیارتی
شهر مقدس قم

۱. مقدمه

یکی از مظاهر و نمودهای شهرسازی اسلامی، شهرهای زیارتی هستند. مکان‌های زیارتی شیعیان، نقش بسیار مهمی در حفظ و گسترش مذهب شیعه داشته و به عنوان پایگاه‌های فرهنگی و مذهبی، کمک شایانی به تولید و انتقال معارف اسلامی کرده‌اند. در واقع مؤلفه مذهبی، در رشد شهرهای اسلامی عنصری مؤثر بوده و انتظام درونی آن‌ها را شکل بخشیده است. آرامگاه به صورت زیارتگاه و مکانی مقدس منشأ تحولات مختلفی است؛ مثلاً در مدینه، بیت‌المقدس، مشهد، کربلا، نجف و کاظمین، زیارتگاه علت وجودی و گسترش این شهرها شده است (Saidi Rezvani, 1989). به تدریج با ساخته شدن بناهای مذهبی، مساجد، حسینیه‌ها، کتابخانه‌ها، مدارس دینی و بازار در بافت پیرامون مکان‌های زیارتی، این شهرها توسعه یافته و به کانون‌های مهم زیارتی و مذهبی تبدیل شدند.

حضور مکان‌های زیارتی در زمینه‌های گوناگون کالبدی، عملکردی، اجتماعی - فرهنگی و اعتقادی بر بافت شهری و زندگی زائران و مجاوران اثرگذار است. هر یک از زمینه‌های مطرح‌شده در هر مکان زیارتی ممکن است مصادیق ویژه‌ای داشته باشند که توجه و احترام به آن‌ها در هرگونه مداخله و توسعه شهری ضروری است (Molaei, 2023:301). اغلب مسائل به‌وجودآمده حول مکان‌های زیارتی ناشی از نگرش تک‌بعدی و عدم توجه به تمام زمینه‌های مهم و اثرگذار بر بافت پیرامون زیارتگاه‌ها است.

در برخی موارد تغییر و توسعه در بافت پیرامون مکان‌های زیارتی به تضییع حقوق مالکان و همسایگان منجر شده است. اجرای طرح‌های توسعه و گسترش اماکن زیارتی، غالباً با تملک اجباری املاک، کاهش واحدهای مسکونی، افزایش واحدهای اجاره‌ای و افزایش ناراضی‌سازکان و مالکان از تغییر مکان زندگی و شرایط محیط زیستی همراه بوده است (Kolahi et al., 2023:18). بسیاری از شهرهای زیارتی با مشکل کمبود و ناکارآمدی زیرساخت‌ها و خدمات عمومی، ترافیک شدید و ازدحام جمعیت در ایام اوج زیارت مواجه هستند. در برخی از این مناطق، به‌ویژه در نقاط پرجمعیت، به مسائل ایمنی و بهداشتی مانند نظافت محیط و سلامت عمومی توجه کافی نمی‌شود.

به نظر می‌رسد ریشه بخش عمده‌ای از این مسائل، در فقدان رویکردی جامع و معرفت‌محور به شهرسازی اسلامی نهفته است، زیرا بسیاری شهرسازی اسلامی را فقط در حد نمادها یا الگوهای تاریخی تفسیر کرده‌اند، در حالی که این مفهوم، واجد لایه‌ای معرفتی و ارزشی است که باید مبنای سامان‌دهی و تصمیم‌گیری قرار گیرد. لذا برنامه‌ریزی و سامان‌دهی بافت پیرامون مکان‌های زیارتی نیازمند توجه ویژه به مبانی شهرسازی اسلامی است تا ضمن حفظ کارایی، به ارزش‌های فرهنگی و مذهبی موجود در بافت نیز توجه کافی مبذول شود.

تنوع برداشت‌ها از مفهوم شهرسازی اسلامی از خوانش‌های تاریخی مبتنی بر کالبد شهر مسلمانان تا تفسیرهای عرفانی، فلسفی و فقهی سبب شده است که این مفهوم در ادبیات علمی معاصر چندلایه و گاه مبهم جلوه کند. در این‌میان، پژوهش حاضر بر این مبنا استوار است که شهرسازی اسلامی به عنوان یک دستگاه معرفتی که ریشه در آموزه‌های وحیانی، عقلانیت اجتهادی و مبانی ارزشی اسلام دارد، می‌تواند چارچوبی هنجاری و کاربردی برای ارزیابی، برنامه‌ریزی و سامان‌دهی فضاهای زیارتی امروز فراهم آورد. بنابراین، تلقی از شهرسازی اسلامی فقط به عنوان الگوی کالبدی شهرهای گذشته،

نمی‌تواند پاسخی برای سامان‌دهی بافت‌های زیارتی معاصر ارائه دهد. اما اگر دستگاه معرفتی به عنوان یک نظام ارزش‌مبنا و راهبردی تعریف شود، آن‌گاه این پرسش قابل طرح است که «اصول و راهبردهای دستگاه معرفتی شهرسازی اسلامی برای سامان‌دهی بافت‌های زیارتی معاصر چیست؟» بر اساس همین بنیان، هدف تحقیق نه بازسازی الگوی تاریخی شهر اسلامی و نه ارائه تصویری آرمانی و انتزاعی، بلکه استخراج مجموعه‌ای از اصول است که قابلیت ترجمه به برنامه‌ها و اقدامات اجرایی در بافت‌های زیارتی معاصر را داشته باشد.

در این راستا، بافت زیارتی شهر مقدس قم به واسطه حضور حرم مطهر حضرت معصومه (سلام‌الله‌علیها) و نقش محوری آن در مناسبات دینی، اجتماعی و فرهنگی بستری مناسب برای آزمون و تبیین این رویکرد به شمار می‌آید. این مطالعه موردی امکان می‌دهد تا چالش‌های واقعی بافت زیارتی شناسایی شده و سپس اصول استخراج‌شده از دستگاه معرفتی شهرسازی اسلامی به صورت کاربردی و اجرایی در قالب پیشنهادی سامان‌دهی ارائه شود.

۲. پیشینه نظری و تجربی پژوهش

از منظر نظری، پژوهش‌ها نشان می‌دهند شهرسازی اسلامی را نمی‌توان فقط به عنوان یک الگوی کالبدی، تاریخی یا سنتی تلقی کرد. امین‌پور و همکاران (۲۰۱۸) نشان داده‌اند روش‌های سنت‌گرایی و تاریخ‌نگاری توان انتساب نظریه به اسلام را ندارند و روش فقه فردی به‌تنهایی ابزار لازم برای پیوند میان احکام اجتماعی و شناخت موضوعات را فراهم نمی‌کند، در حالی که روش فقه نظام با ایجاد هماهنگی میان موضوع‌شناسی و حکم‌شناسی ظرفیت ارائه اصول کاربردی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی را دارد. همچنین، مولائی (۲۰۲۳) بر اهمیت پیوند آموزه‌های زیارتی و اصول شهرسازی اسلامی در شکل‌دهی هویت شهری و طراحی فضایی تأکید کرده است. امینی کاشانی و همکاران (۲۰۲۳) بر شاخص‌های برنامه‌ریزی بافت شهرهای زیارتی تمرکز می‌کنند. این مطالعه بر فهم ساختار شهرهای زیارتی تأکید دارد. در مطالعات بین‌المللی، اورکیا (۲۰۲۵) تأکید دارد که احکام فقهی و ارزش‌های اسلامی می‌توانند مبنای نظری و عملی برای برنامه‌ریزی و طراحی شهری باشند. این منابع نشان می‌دهند پیوند میان مبانی معرفتی، ارزش‌های اسلامی و کاربردهای فضایی - اجتماعی، اساس پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهد.

از منظر تجربی، مطالعات متعددی به ارزیابی اثرات توسعه شهری و طراحی کالبدی در بافت‌های زیارتی پرداخته‌اند. فرهادی و توانگر (۲۰۲۲) نشان دادند پروژه‌های شهری در مرکز مشهد هویت تاریخی و مفهوم محله را تضعیف کرده و بازنمایی کالبدی غالب بدون توجه به بافت و ارزش‌های موجود ناکارآمد است. صبوری و صابونچی (۲۰۲۲) بر استمرار کالبدی محور امام رضا(ع) تأکید کرده و نقش آن را در حفظ مکانمندی و منظر آیینی نشان داده‌اند. سعیدی (۲۰۲۲) مشارکت جامعه را در موفقیت برنامه‌های حفاظتی اماکن زیارتی اسلامی ضروری دانسته و فرهان و همکاران (۲۰۲۳) با مطالعه شهر قدیمی نجف، بر اهمیت حفظ میراث و فرهنگ محلی در توسعه شهری شهرهای مقدس تأکید کرده‌اند. همچنین، مولائی (۲۰۲۴) مدل «ارسن شهری» با مرکزیت بقاع متبرکه را به عنوان الگویی مؤثر در طراحی شهری و سامان‌دهی مراکز زیارتی معرفی کرده است.

با مرور ادبیات نظری و تجربی، مشخص می‌شود که بیشتر مطالعات پیشین یا به تحلیل تاریخی و کالبدی پرداخته و یا به بررسی جنبه‌های مدیریتی و عملکردی بسنده کرده‌اند. در این مطالعات ارتباط نظام‌مند میان مبانی معرفتی و فقهی، ارزش‌های اسلامی و اصول و راهبردهای کاربردی شهری بررسی نشده است. لذا پژوهش حاضر با رویکردی نظام‌مند و تلفیقی، این خلأ را پر می‌کند و چارچوبی اجرایی برای ساماندهی بافت‌های زیارتی معاصر ارائه می‌دهد که در مطالعه موردی بافت زیارتی شهر مقدس قم ارزیابی شده است. این پژوهش با تمرکز بر ارزش‌ها و اصول اسلامی، تمایز خود را نسبت به مطالعات پیشین نشان می‌دهد و امکان ارائه راهکارهای کاربردی و مستند برای بهبود کیفیت فضایی و عملکردی بافت‌های زیارتی را فراهم می‌آورد.

۳. مبانی نظری

۱.۳. شهرسازی اسلامی

شهرسازی در لغت به معنای ساختن شهر؛ تعمیر و ایجاد خیابان‌ها، کوچه‌ها و ساختمان‌های عمومی است. صفت اسلامی نیز از نوع صفت نسبی یعنی شهرسازی منسوب و مربوط به اسلام است (Amid, 2010). شهرسازی اسلامی از مهم‌ترین مفاهیم مرتبط با طراحی و برنامه‌ریزی شهری متناسب با ارزش‌ها، اصول و فرهنگ اسلامی است که تأثیر بسیاری بر مطالعات این عرصه داشته است. عرصه‌ای که در گسترده‌ترین مفهوم می‌توان آن را شهرسازی اسلامی نامید (4: Babaei et al., 2018).

شهرسازی اسلامی مشتمل بر مبانی نظری و تئوری‌های مربوط به اصول و ارزش‌هایی (به انضمام روش طراحی و برنامه‌ریزی و اجرایی متکی بر آن‌ها) است که باید بر محیط زندگی مسلمین و بر روابط انسان با محیط (طبیعی و مصنوعی) و با سایر هم‌نوعان خویش (جامعه) حاکم باشند. این اصول و ارزش‌ها از تعالیم اسلامی استخراج شده و دربردارنده عوامل مهم فرهنگی و ملی هستند (Bermanian, 2014: 71).

در واقع، ایده‌آل‌های اسلامی دیدگاه متمایزی در مورد توسعه شهری ارائه می‌دهند که بر جامعه، پایداری، عدالت اجتماعی و ادغام آزادی اقتصادی و دینی برای دستیابی به تنوع و شکوفایی تأکید دارد (Kamal et al., 2023: 700). مفهوم شهرسازی اسلامی از همان ابتدا در بستری میان‌رشته‌ای و تفسیری شکل گرفت و در دهه‌های اخیر، به یکی از حوزه‌های مهم پژوهش در مباحث هویت شهری و مبانی نظری شهرسازی تبدیل شده است.

رویکردهای نظری در تبیین شهرسازی اسلامی

در مجموع، پیدایش وصف اسلامی برای سه دسته پدیده هنر، معماری و شهرسازی روال و داستان مشابهی دارد. هر سه مفهوم نه از سوی مسلمانان که از سوی پژوهشگران غربی ابداع شده‌اند و به تدریج کاربردی گسترده در شرق و غرب یافتند. در تحلیل شهرسازی اسلامی، پژوهشگران از پنج رویکرد اصلی روش‌شناختی بهره گرفته‌اند که هر یک بر اساس نوع نگاه به دین، عقل، انسان و محیط مصنوع تعریف می‌شوند و تفاوت در برداشتهای بیشتر ناشی از همین مبانی روش‌شناختی است تا تفاوت در مصادیق تاریخی. این رویکردها عبارت‌اند از (Aminpoor et al, 2018):

- رویکرد تاریخ‌نگاری: این رویکرد، شهر اسلامی را به عنوان نظامی متفاوت از شهر غربی معرفی می‌کند که بر اساس سازمان اجتماعی و فرهنگی ویژه‌ای شکل گرفته بود. تحلیل در این رویکرد مبتنی بر بررسی منابع تاریخی و تطبیق نمونه‌های گذشته است

و تمرکز آن بر شناخت تطور تاریخی شهرها و مقایسه ویژگی‌های شهر اسلامی با شهرهای غربی است.

- رویکرد سنت‌گرا: این رویکرد بر بازگشت به جهان سنت تأکید دارد و اغلب نسبت به پدیده‌های مدرن موضع انتقادی دارد. این رویکرد بر عقل شهودی و تجربه‌های ذهنی سنتی تکیه دارد و تأکید می‌کند که حفظ ارزش‌ها و هنجارهای سنتی برای شکل‌دهی محیط مصنوع ضروری است.

- رویکرد نظری - فلسفی و معناگرا: این رویکرد بر این باور است که دین تنها منبع وحی نیست و عقل، فطرت، شهود و طبیعت نیز منابع مستقل و معتبر برای استخراج معیارهای طراحی و شهرسازی به شمار می‌آیند. این دیدگاه تلاش می‌کند بنیان نظری شهرسازی را بر مبنای یک مکتب فلسفی یا معناگرا بنا کند و بر تحلیل معنا و ارزش‌های انسانی در محیط مصنوع تمرکز دارد.

- رویکرد نص‌گرایی و فقه فردی: این رویکرد بر مراجعه مستقیم به متون دینی، قرآن و روایات برای استخراج اصول و احکام مرتبط با محیط مصنوع تأکید دارد. پژوهش در این چارچوب با جست‌وجوی واژه‌ها و استنباط احکام از منابع وحیانی انجام می‌شود و هدف آن، تبیین مبانی اسلامی شهرسازی مبتنی بر منابع دینی است.

- رویکرد فقه نظام: فقه نظام رویکردی اجتهادی و شبکه‌مند است که با حفظ اصول فقه فردی، توانایی پاسخ‌گویی به نیازهای اجتماعی و تخصصی از جمله معماری و شهرسازی را دارد. این رویکرد، با توجه به دلالت التزامی احکام و ارتباط شبکه‌ای آن‌ها، امکان استخراج اصول و راهبردهای عملی برای طراحی و ساماندهی محیط شهری مطابق ارزش‌های اسلامی را فراهم می‌آورد و برای تبیین اصول و راهبردهای شهرسازی اسلامی در بافت مکان‌های زیارتی مناسب‌ترین رویکرد به شمار می‌رود.

به طور کلی، هر یک از این رویکردها بازتاب‌دهنده سطحی از مواجهه دین با مقوله شهرسازی، از توصیف صرف تاریخی تا تبیین نظام‌مند فقهی و فلسفی است. در نتیجه، تبیین مبانی نظری شهرسازی اسلامی مستلزم آن است که نوع نگاه روش‌شناختی به رابطه دین، عقل، انسان و محیط مصنوع به طور شفاف مشخص شود. به این ترتیب، هر پژوهش در این حوزه ناگزیر باید موضع خود را نسبت به یکی از این جریان‌های روش‌شناختی یا ترکیبی از آن‌ها تعیین کند تا بنیان نظری و معرفتی آن قابل ارزیابی باشد.

ابعاد و اصول شهرسازی اسلامی

در چارچوب شهرسازی اسلامی مبتنی بر واقع‌گرایی اسلامی، ابعاد و اصول بنیادینی قابل استخراج است که نظام شهر و سامان‌دهی فضاهای شهری را بر دستگاه معرفتی، ارزشی و فقهی اسلام استوار می‌سازد. در ادامه این اصول در ابعاد مختلف ارائه و تبیین شده است (Molaei, 2023: 135).

در بعد مبانی معرفتی، شهر به‌منابه واقعیتی مستقل از ادراک انسان تلقی می‌شود و احکام ثابت معیار سنجش و اعتباربخشی همه قوانین و تصمیمات شهری قرار می‌گیرد، به گونه‌ای که هر حکم، قاعده یا راهبرد در حوزه‌های فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و کالبدی باید با این احکام هماهنگ باشد.

در بعد اجتماعی و فرهنگی، شهر اسلامی بستری برای انجام تکالیف دینی و تحقق زندگی جمعی مؤمنانه است. تمامی رفتارها و مناسبات اجتماعی باید با احکام الهی سنجیده شود و اصولی مانند مدنی‌به‌طبع بودن انسان، حفظ وحدت امت اسلامی، رعایت مصالح مسلمین و تقویت انسجام اجتماعی از مهم‌ترین مبانی اداره و شکل‌گیری جامعه شهری شناخته می‌شود.

۲.۳. مکان‌های زیارتی

زیارتگاه‌ها مکانی برای تمرکز روحی و تجمع انسانی‌هایی شدند که از نقاط دوردست برای مجاورت با اولیاءالله می‌آمدند. قبر اولیاءالله یکی از مقبره‌های بهشتی است؛ یعنی همان‌طور که بهشت محل اتصال اصیل به خدا و موجب سلامت و امنیت روح و برآورده شدن خواسته‌هاست، حرم اولیای الهی نیز چنین است و تا این حد موجب تهذیب روح و شفای قلب می‌شوند.

مکان‌های زیارتی به عنوان فضاهایی برای تمرکز معنوی و تجمع انسان‌هایی که از دوردست‌ها برای حضور در کنار اولیای الهی به این مکان‌ها مراجعه می‌کردند، شکل گرفته‌اند. مقبره اولیای الهی همچون مکانی بهشتی تلقی می‌شوند، زیرا همان‌طور که بهشت زمینه اتصال اصیل انسان به خدا و آرامش روحی، امنیت معنوی و تحقق خواسته‌ها را فراهم می‌آورد، حرم اولیای الهی نیز فضایی برای تهذیب روح و التیام قلب انسان‌ها به وجود می‌آورند (Molaei, 2022: 144).

تنها در ایران دوره اسلامی است که مقبره‌ها و زیارتگاه‌ها از چنین سابقه طولانی و ویژگی‌های معماری منحصر به فرد و تزئینات باشکوه برخوردار است. این‌گونه بناها به نام‌های برج، گنبد، بقعه و مزار نیز معروف شده‌اند. در ادوار نخستین اسلامی، مکان‌هایی که شخصیت‌های بزرگ مذهبی مثل صحابه رسول الله (ص) و اهل بیت (ع) دفن می‌شدند می‌توانست با قبه، خیمه یا پوشش مشابه به آن مشخص شود. فکری که در اینجا مستتر بود فراهم کردن سایه برای متوفی بود. این سایه به پیروی از قرآن کریم به عنوان یکی از نعمات بهشتی تعبیر و تفسیر می‌شد، ولی بر پایه‌های معصومانه مذهبی، نیاز به زمان بود تا قبه‌های پارچه‌ای شکل یادمانی را به عنوان زیارتگاه بگیرد (Kalan Pardeli, 2016).

وجود مکان زیارتی در یک ناحیه شهری در زمینه‌های مختلف بر زندگی و احوال زائران و مجاوران آن اثرگذار است. در جدول ۱ اثرات زیارت اماکن مقدس در ابعاد مختلف به اختصار ارائه شده است.

در بعد اقتصادی، اصولی همچون خدامحوری، قصد قربت در فعالیت‌های اقتصادی، پایبندی به حلال و حرام، پرداخت وجوه شرعی، عدالت اقتصادی، نوع دوستی و پرهیز از اسراف و تبذیر بنیان‌های اصلی نظام اقتصادی شهر را تشکیل می‌دهد. همچنین ممنوعیت ربا، احتکار و ذخیره‌سازی مضر پول، تقویت تعاون و همکاری، توجه به حقوق مالکیت و پرهیز از زیان رساندن به دیگران، چارچوبی اخلاقی - فقهی برای سامان‌دهی اقتصاد شهری فراهم می‌آورد.

در بعد کالبدی و منظر شهری، اصول فقهی مانند حق الناس، قاعده لاضرر، ضمان و نفی سبیل، همراه با کرامت انسانی، آرامش، اعتدال، پرهیز از تجمل‌گرایی و حفاظت از جان و مال به عنوان امانت الهی، مبنای طراحی و ساخت‌وساز قرار می‌گیرد. مرکزیت مکان‌های عبادی، رعایت حریم فضاهای مذهبی، تناسب و هماهنگی کالبدی، پرهیز از اسراف در ساخت‌وساز و دوری از تمثال‌گرایی در منظر شهری از الزامات شهر اسلامی به شمار می‌رود.

در بعد زیست‌محیطی، نظم الهی حاکم بر طبیعت مبنای مدیریت محیطی شهر قرار می‌گیرد. اصولی همچون اعتدال، پرهیز از افراط و تفریط، احترام به حقوق سایر مخلوقات و نسل‌های آینده، حفاظت از منابع طبیعی، جلوگیری از اتلاف و بهره‌برداری بی‌رویه و رعایت حداقل مداخله انسان در طبیعت، جهت‌گیری اصلی توسعه پایدار در شهر اسلامی را تعیین می‌کند.

در نهایت، بعد مدیریت شهری بر پایه احکام اسلامی، تقوا، عدالت، اعتدال در توزیع منابع، رعایت مصالح عمومی، پرهیز از فساد و ظلم، ساده‌زیستی و خیرخواهی استوار است. مدیریت شهری اسلامی بر تخصص، تعهد و اخلاق تأکید دارد و تصمیمات آن باید مطابق قواعد فقهی همچون تسلیط، لاضرر، ضمان و نفی سبیل باشد. این اصول، نظام مدیریت شهری را به سازوکاری ارزشی، پاسخ‌گو و عدالت‌محور تبدیل می‌کند.

این مجموعه ابعاد شهرسازی اسلامی و اصول مرتبط با هر یک، شالوده‌ای نظری و هنجاری برای تبیین الگوی شهرسازی اسلامی فراهم می‌سازد و قابلیت ترجمه به راهبردهای اجرایی در بافت‌های شهری و زیارتی معاصر را دارد.

جدول ۱. ابعاد زیارت اماکن مقدس (Molaei, 2022: 146)

اعتقادی	فضای مقدس برای نزدیکی به خداوند و ایجاد پیوند عمیق قلب و جان زائر با خالق
معنوی	محیطی آرام و بی‌هياهو، دور از دغدغه‌ها و کشمکش‌های دنیوی، مأمنی برای نیازمندان و درماندگان
اقتصادی	مقصدی برای زائران و پیروان اهل بیت، سفری معنوی منجر به کسب فیض دنیوی و اخروی
فرهنگی	تولید ارزش اقتصادی و ایجاد فرصت‌های شغلی برای جامعه محلی؛ ایجاد جریان اقتصادی پایدار
اجتماعی	بازتاب‌دهنده فرهنگ اسلامی و شیعی و محلی برای برگزاری آیین‌ها و مناسک دینی و ملی
کالبد فضایی و منظر شهری	مکانی برای تجمع، تعاملات اجتماعی، آموزش و تربیت انسان و انجام نذر و نیازهای فردی و جمعی
جزء عملکردی	نمادی مذهبی برجسته و قابل شناسایی، همچون گره شهری
	فضایی چندمنظوره با کاربردهای عبادی، زیارتی، آموزشی، فرهنگی، اجتماعی و حتی سیاسی.

۱۰۷

امینی کاشانی ا.

تیر ۱۴۰۵

دوره ۷، شماره ۴

مقصد و برنامه‌ریزی شهری

JUEP.net

بافت مکان‌های زیارتی به صورت اجمالی تبیین و تحلیل می‌شود. این ابعاد و اصول با اتکا بر مبانی نظری و معرفتی شهرسازی اسلامی و آموزه‌های دینی استخراج و طبقه‌بندی شده‌اند تا فرایند ارتقای

۳.۳. تبیین ابعاد و اصول شهرسازی اسلامی در ساماندهی بافت مکان‌های زیارتی

در این بخش، ابعاد و اصول شهرسازی اسلامی مرتبط با سامان‌دهی

ساختار و کارکرد بافت‌های پیرامون مکان‌های زیارتی در چارچوب ارزش‌ها و معیارهای اسلامی به شکلی منسجم، مؤثر و جامع امکان‌پذیر شود.

بعد فضایی - کالبدی

- فیزیک و ساختار فضا: فیزیک و ساختار فضا در بافت مکان‌های زیارتی به جای توجه صرف به نیازهای عملکردی به‌نوعی در تناسب با روح‌انگیزی و دعوت به تفکر و عبادت است، لذا باید به گونه‌ای برنامه‌ریزی شود که به ارتقای تجربه معنوی زائران و مجاورین منجر شود. در بافت مکان‌های زیارتی ابعاد فضا، نور، صدا، حرکت و دید از جمله عواملی هستند که نقش مهمی در ساختار فضایی ایفا می‌کنند.

- ریتم: ریتم در فضا به معنای ایجاد تنوع و توالی است. با این هدف که فضاها به‌طور متوالی و هماهنگ در کنار هم قرار می‌گیرند و با تکرار و تغییرات الگوهای فضایی، حرکت و پویایی را در محیط به وجود می‌آورند. ریتم با ایجاد تنوع و توالی در فضا، علاوه بر تأثیرات زیبایی‌شناسی، می‌تواند بر تجربه‌های ذهنی و احساسی زائران تأثیر عمیقی بگذارد. تنوع در ابعاد، جنس‌ها، نورپردازی و ویژگی‌های ساختاری جزئی یکی از ابزارهای ایجاد ریتم است. این تنوع به ایجاد حس حرکت و تحرک در فضای زیارتی کمک می‌کند. توالی و تکرار یکی از ویژگی‌های بارز ریتم در شهرسازی اسلامی است.

- جهت‌یابی در فضا: جهت‌یابی در فضا نه‌تنها به بعد فیزیکی و عملکردی فضا توجه دارد، بلکه به طور معنوی و روحانی، تجربه‌ای عمیق از ارتباط انسان با خداوند را برای زائران فراهم می‌آورد. این جهت‌یابی می‌تواند از طریق توجه به قبله، سیر و حرکت در فضا، استفاده از مناظر طبیعی و طراحی‌های اجتماعی صورت گیرد و تجربه‌ای جامع و چندبعدی برای زائران فراهم شود. در معماری اسلامی، یکی از عناصر مهم جهت‌یابی، قبله است. این جهت در طراحی و چیدمان بسیاری از مکان‌های زیارتی و مذهبی نقش حیاتی دارد.

- حریم و قلمروی مکان زیارتی: حریم و قلمروی اماکن زیارتی با ویژگی‌های منحصر به فرد خود همواره محور توجه برنامه‌ریزان، طراحان، مدیران شهری، زائران و مجاوران بوده تا حرمت مکان حفظ و آداب تشریف و زیارت به‌درستی رعایت شود. غفلت از این قلمروها می‌تواند پیامدهای ادراکی، اجتماعی، فرهنگی و هویتی قابل توجهی برای شهر زیارتی و ساکنان آن به همراه داشته باشد (Eslami et al, 2022: 114). یکی از مشکلات معاصر شهرهای زیارتی، بی‌توجهی به حریم بصری و ارتفاعی عنصر مرکزی است. از این‌رو، حفظ برجستگی و تسلط بنای مقدس و جلوگیری از ساخت‌وسازهای بلندمرتبه در محدوده آن، ضروری به نظر می‌رسد.

- مرکزیت: فضاهای مذهبی، هم از منظر کالبدی در بافت پیرامونی خود دارای مرکزیت هستند و هم از نظر مقیاس و فرم، بر محیط اطراف خود تسلط دارند. هویت شهر زیارتی عمدتاً از حرم مطهر نشئت می‌گیرد. از این‌رو، توسعه شهر زیارتی باید تا حد امکان حول محور مکان مقدس و با حفظ مرکزیت آن انجام شود تا کارکرد و هویت فضای زیارتی به حاشیه رانده نشود. همچنین، با توجه به اهمیت مکان مقدس، کاربری‌های مکمل با میزان ارتباطشان با مرکز تنظیم می‌شوند و وابستگی میان آن‌ها نیز از همین طریق برقرار می‌شود؛ به گونه‌ای که هرچه ماهیت یک کاربری مذهبی‌تر و نیایشی‌تر باشد، به مرکز نزدیک‌تر قرار

می‌گیرد و به‌عکس (Molaei, 2020: 115). مکان مقدس به عنوان مرکز کانونی و تجمع شهر، به آهن‌ربایی قوی تبدیل می‌شود که جمعیت، فعالیت‌ها و عملکردها را به سمت خود جذب می‌کند. مرکز باید از اطراف بسیار قابل دسترسی باشد و شبکه‌ای را با مراکز دیگر به‌ترتیب سلسله‌مراتبی یا غیر سلسله‌مراتبی ایجاد کند. از این‌رو، مسیرهایی که یک مرکز اصلی را به مراکز دیگر متصل می‌کنند، به بخش مهمی از ساختار شهرهای مقدس تبدیل می‌شوند (Maroufi & Rosina, 2017: 33).

- محصوریت: تناسب در محصوریت، هنگامی که با الگویی منسجم و مقیاس انسانی هماهنگ باشد، درک بهتری از عرصه‌های تشریف برای زائران فراهم می‌کند (Adibzadeh & Farazmand, 2015: 11). همچنین، حفظ پیوستگی ارتفاعی و انسجام منظر شهری در بافت زیارتی، به تقویت احساس محصوریت فضایی کمک کرده و تجربه زیارتی را تقویت می‌کند.

- سلسله‌مراتب فضایی: پیروی از اصل سلسله‌مراتب شکلی از الگوهای طراحی اماکن قدسی است که به‌کارگیری آن، موجب القای حس قرارگیری در قلمروی یک مکان قدسی در زائران ایجاد می‌کند. پیوند سلسله‌مراتبی و اتصال زنجیروار عرصه‌های متوالی منطبق با روحیه قلمروی مکان مقدس که نقش هدایت‌زا به منظور زیارت را دارند و به تشریف توأمان با تامل در زائر منجر می‌شود (Badiei, 2002).

- سلسله‌مراتب دسترسی: تنوع دسترسی‌ها به مکان زیارتی، نشان‌دهنده امکان دسترسی بهتر زائران به قلمروی حرم مطهر در بازه‌های زمانی مختلف است (Chandan & Kumar, 2019: 473). وضعیت معابر اطراف از نظر سلسله‌مراتب دسترسی به منظور تشریف به مکان مقدس اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا در صورت نادیده گرفتن این سلسله‌مراتب، زائر ناگهان از مسیر اصلی وارد مکان زیارتی می‌شود و تجربه تشریف به صورت پله‌ای و تدریجی از بین می‌رود (Ashouri, 2014: 38). بنابراین، بازسازی و احیای سلسله‌مراتب سنتی تشریف از شهر تا حرم ضروری به نظر می‌رسد.

- اصالت و بوم‌گرایی: اصالت و بوم‌گرایی یکی از اصول اساسی در بافت مکان‌های زیارتی از منظر شهرسازی اسلامی است که به هم‌خوانی فضا با زمینه‌های فرهنگی، اقلیمی، تاریخی، اجتماعی و بومی اشاره دارد. در واقع، مکان زیارتی باید به جای تحمیل الگوهای ازپیش‌تعیین‌شده یا تقلیدهای فرمی، از روح و بستر محلی برخیزد و به آن وفادار بماند. به‌کارگیری الگوهای معماری اسلامی مانند حیاط مرکزی، ایوان، گنبدها و مناره‌ها، سلسله‌مراتب ورود به فضاهای مرکزی، شبستان‌های زمستانی و تابستانی، ستون‌گذاری و ... در طراحی و ساخت مکان‌های زیارتی بسیار حائز اهمیت هستند (Molaei, 1402: 54).

بعد معنایی-حسی

- هویت بخشی ذهنی به فضا: این اصل به طور مستقیم به نحوه تأثیرگذاری فضا بر ذهنیت، احساسات و تجارب معنوی افراد اشاره دارد. در واقع، هویت بخشی به فضا به معنای ایجاد یک ارتباط عمیق و معنایی بین فرد و محیط است که این ارتباط می‌تواند احساسی از تعلق، مقدس بودن، و تجربه معنوی به همراه داشته باشد. استفاده از نمادهای معنوی، مذهبی و فرهنگی در مکان‌های زیارتی در هویت بخشی به فضا نقش کلیدی دارند. همچنین، استفاده از نمادهای اسلامی مانند خوشنویسی‌های قرآنی، کتیبه‌ها،

آرایه‌های هندسی و طراحی‌های خاص (مانند گنبدها و قوس‌ها) در مکان‌های زیارتی نقش مهمی در هویت‌بخشی ذهنی به فضا ایفا می‌کنند.

- **خاطره‌انگیزی:** طراحی فضاهای زیارتی و مذهبی باید به گونه‌ای انجام شود که احساسات و خاطرات خاصی را در ذهن زائران ثبت و ایجاد کند. این خاطرات، نه تنها از جنبه مذهبی و روحانی، بلکه از جنبه‌های زیبایی‌شناختی و اجتماعی نیز در یاد افراد باقی می‌ماند و می‌تواند تجربیات عمیق و ماندگاری را در زندگی افراد ایجاد کند. مکان‌های زیارتی اغلب به واسطه سبقت تاریخی و بروز رویدادهای مهم فرهنگی - مذهبی در آن‌ها، خاطرات نسل‌های مختلف زائران و مجاوران را به وجود می‌آورند. این مکان‌ها به طور طبیعی به عنوان نقاط اتصال میان گذشته و حال عمل کرده و در واقع جایی است که تاریخ و اعتقادات مذهبی در هم آمیخته‌اند.

- **نمادگرایی و استعاره‌سازی فضایی:** این اصل از طریق طراحی فضاها، استفاده از نمادها و ایجاد استعاره‌های فضایی به گونه‌ای عمل می‌کند که تجربه‌ای عمیق، روحانی و چندلایه از مکان برای افراد فراهم شود و به نوعی کمک کند تا زائران تجربه‌ای شگرف و الهام‌بخش از تجربه زیارت داشته باشند. بسیاری از جزئیات معماری اسلامی در مکان‌های زیارتی برای بیان مفاهیم دینی و معنوی به کار گرفته می‌شوند. نقش نور در مکان‌های زیارتی به عنوان سمبلی از خداوند و حقیقت الهی در نظر گرفته می‌شود و می‌تواند استعاره‌ای از مسیر انسان به سوی نور الهی و روشنایی معنوی باشد. محراب به عنوان نماد قبله، نقطه ارتباط انسان با خداوند در نظر گرفته می‌شود یا گنبد در معماری اسلامی نماد آسمان و جهان معنوی است. همچنین، گذار از فضای بیرونی به فضای درونی به عنوان استعاره‌ای از حرکت انسان از دنیای مادی به سوی دنیای معنوی و الهی در نظر گرفته می‌شود.

- **توجه به ادراکات حسی کاربر با الهام از تجارب معنوی:** هدف از این اصل مهم، هدایت زائر به سوی تجربیات معنوی و عرفانی است که از طریق ادراکات حسی مانند بینایی، شنوایی، بویایی، لامسه و حتی چشایی، می‌تواند ارتباطی عمیق‌تر با فضای زیارتی برقرار کند. با استفاده از تحریک حواس، این فضاها تلاش دارند تا تجربه‌ای جامع و روحانی برای زائران فراهم کنند. در بافت مکان‌های زیارتی، توجه ویژه‌ای به تأثیرات بصری فضا می‌شود. اذان و آواهای مذهبی نیز تأثیر زیادی در شکل‌گیری تجربه معنوی دارند. استفاده از بخور یا عطرهای خوشبو به عنوان نمادی از پاکیزگی و تقدس در نظر گرفته شده و می‌تواند فضایی مقدس و معنوی ایجاد کند. درگیری حواس از طریق لمس فضاها، زیارتی نیز اهمیت ویژه‌ای دارد. این تجربه فیزیکی از طریق ارتباط مستقیم با مصالح و اجزای معماری موجب ایجاد ارتباط معنوی با مکان زیارتی می‌شود.

بعد منظر شهری

- **چشم‌انداز مطلوب:** جذابیت بصری فضا یا ترکیب‌بندی آن، کیفیت رنگ و مصالح، و تعامل میان بنا و محیط پیرامون، همراه با نبود عناصر مزاحم یا آزاردهنده، تنوع فرم‌ها، و برقراری ارتباط بصری با نقاط مختلف، نقش مهمی در ایجاد تجربه بصری دلپذیر برای زائران دارد. همچنین، فقدان آلودگی‌های مؤثر بر زندگی انسان شامل آلودگی صوتی، محیطی مانند زباله و آلودگی بصری به افزایش لذت و رضایت بصری در گردشگران مذهبی کمک می‌کند

(Ayati et al, 2016: 50). اهمیت چشم‌انداز بقعه مقدس وابستگی شدیدی به مکان مشاهده‌شونده، ویژگی‌های کالبدی آن و تمامی عناصر پیش‌زمینه و پس‌زمینه‌ای دارد که دورنمای آن منظر را دربر گرفته است. از آن جهت که بخش عمده تقدس جاری در یک منظر، فراکالبدی است؛ لذا باید بدون وابستگی به ادراک‌هایی که تحت تأثیر حواس مادی شکل می‌یابند نیز قابل شهود و دریافت باشد (Asgari et al, 2020: 233).

- **خوانایی بصری:** خوانایی بصری در بافت مکان‌های زیارتی به معنای سهولت درک و فهم بصری فضا، عناصر و مسیرهای موجود در آن توسط زائران و بازدیدکنندگان است. این امر به ایجاد حس آرامش، امنیت، جهت‌یابی آسان و در نهایت، تجربه زیارتی مطلوب‌تر کمک می‌کند. بنابراین مکان‌های زیارتی و اجزای آن، باید به عنوان نشانه‌ها و نمادهای مهمی در تشخیص، جهت‌یابی، خوانایی فضاها و مکان‌ها ایفا نقش کنند و به عنوان نشانه‌هایی در مقیاس شهر و بخش‌های شهری عمل کنند (Molaei, 2023: 56). وجود عناصر شاخص مانند گنبد، مناره و صحن به ایجاد تصویر ذهنی قوی در زائران از مکان زیارتی منجر خواهد شد.

- **خط آسمان زیبا و خاطره‌انگیز:** طراحی خط آسمان زیبا و خاطره‌انگیز در مکان‌های زیارتی، نیازمند توجه به اصول معماری، هنر و فرهنگ اسلامی است. شکل‌گیری خط آسمان باید به گونه‌ای باشد که گنبد، مناره‌ها و سردر مجموعه زیارتی به عنوان نقاط عطف این خط آسمان محسوب شوند (Molaei, 2023: 56). خط آسمان در بافت مکان‌های زیارتی، با استفاده از عناصر مرتفع مانند گنبد، مناره و گلدسته، حس عظمت و شکوه را القا کرده و نقش مهمی در ایجاد فضایی معنوی، آرامش و ماندگاری تجربه زیارت در زائران ایفا می‌کند. همچنین، خط آسمان منحصر به فرد، به ایجاد هویتی مستقل و تمایز بین بافت مکان زیارتی با سایر فضاها می‌انجامد. وجود سلسله‌مراتب در ارتفاع عناصر خط آسمان نیز ایجاد حس نظم و سازماندهی را به همراه خواهد داشت.

- **هماهنگی در تزیینات و رنگ‌ها:** رنگ‌ها و تزیینات می‌توانند نمادها و مفاهیم مذهبی خاصی را منتقل کنند. نظاره رنگ‌های شاخص، زیبا و دلنواز به کار رفته در کالبد اماکن زیارتی، احساس آرامش و خوشایندی خاصی را به انسان القا می‌کند (Molaei, 2023: 56). تزیینات و رنگ‌ها می‌توانند بازتابی از هویت فرهنگی و مذهبی منطقه باشند. هماهنگی در تزیینات و رنگ‌ها، حس وحدت و یکپارچگی را در فضا ایجاد کرده و از پراکندگی و آشفتگی بصری جلوگیری می‌کند. این هماهنگی نه تنها به زیبایی بصری فضا کمک می‌کند، بلکه تأثیری عمیق بر تجربه زائران و درک آن‌ها از مفاهیم معنوی مرتبط با مکان دارد.

- **هماهنگی و تنوع در مصالح:** هماهنگی و تنوع، در نگاه اول ممکن است متضاد به نظر برسند، اما در واقع مکمل یکدیگرند و می‌توانند به طور هم‌زمان در طراحی فضاها مورد استفاده قرار گیرند. استفاده از مصالح بومی و سنتی منطقه، به حفظ هویت و اصالت مکان زیارتی کمک می‌کند. همچنین استفاده از مصالح متنوع، از یکنواختی و خستگی بصری جلوگیری می‌کند و به پویایی و جذابیت فضا منجر خواهد شد. بنابراین هماهنگی و تنوع در کاشی‌کاری، گچ‌کاری، آینه‌کاری، آجرکاری و سنگ‌کاری و تزیینات و رنگ‌ها در مکان زیارتی و بافت پیرامون آن ضروری به نظر می‌رسد (Molaei, 2023: 57).

بعد عملکردی

- ایجاد محیط‌های پاسخ‌دهنده با تأکید بر عدالت اجتماعی: این اصل نه تنها به عدالت فضایی و توزیع برابر منابع در بافت مکان زیارتی می‌پردازد، بلکه به معنای ایجاد فضایی است که به نیازهای مختلف اقشار اجتماعی، فارغ از جنسیت، سن، موقعیت اقتصادی یا توان جسمی به صورت عادلانه، کریمانه و انسانی پاسخ گوید. بنابراین محیط زیارتی باید «پاسخ‌ده» باشد؛ یعنی بتواند به صورت منعطف و عادلانه به نیازهای افراد پاسخ دهد و آن‌ها را در تجربه‌ای مشترک ولی متناسب با شرایط فردی شریک کند.

- تنوع فضایی برای پاسخ‌گویی به نیازهای مختلف: این اصل به توانایی پاسخ‌گویی فضا به طیف گسترده‌ای از نیازهای زائران، اعم از معنوی و عبادی تا نیازهای اجتماعی، رفاهی و فرهنگی اشاره دارد. از این‌رو، چنین فضاهایی باید هم‌زمان با تأمین نیازهای مادی، موجب ارتقای تجربه روحانی و ارتباط عمیق‌تر فرد با خداوند شود.

- سلسله‌مراتب عملکردی: چگونگی سلسله‌مراتب توزیع خدمات محلی و شهری، متناسب با نیازهای زائران، اهمیت جایگاه‌بندی کاربری‌ها را در تعیین نقش قلمروی زیارتی آشکار می‌سازد (Nagizadeh, 2006). سلسله‌مراتب عملکردی در بافت مکان‌های زیارتی، به معنای تنظیم و سازمان‌دهی فضاها و فعالیت‌ها در این مکان‌ها بر اساس نیازهای مذهبی، فرهنگی و اجتماعی است. سلسله‌مراتب عملکردی بر تجربه معنوی زائران اثرگذار است.

- قلمروی عملکردی مکان‌های زیارتی: هر بخش از قلمروی عملکردی مکان‌های زیارتی، برای تسهیل و بهبود تجربه زیارتی طراحی شده و باید تأثیرات مثبت معنوی، رفاهی و اجتماعی برای زائران فراهم آورد. با توجه به اینکه وجود عنصری معنوی در محدوده زیارتی و هم‌نشینی خاص بین زائران و ساکنان به تمایز ماهیت قلمرو در این مناطق منجر می‌شود، بافت مکان زیارتی به لحاظ عملکردی، باید پشتیبانی لازم را از نظام قلمرویی محدوده زیارتگاهی داشته باشد (Ahmadi et al, 2017).

- تناسب و تعدد مراکز مذهبی: فضاهای مذهبی به عنوان نمادهای هویت زیارتی شهر از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند. این فضاها باید به گونه‌ای طراحی و ساماندهی شوند که میزبانی شایسته‌ای از زائران و ساکنان مجاور فراهم آورند و به‌ویژه در زمان‌های اوج تردد، با حجم ورودی زائران هماهنگ و متناسب باشند. علاوه بر این، با توجه به الزامات شهر زیارتی، توجه ویژه‌ای باید به تعداد و کیفیت مراکز دینی مانند مساجد، حسینیه‌ها و تکایا و نیز برگزاری باشکوه آیین‌ها و مراسم مذهبی مبذول شود.

- تناسب فضاهای درمانی: کمبود فضاهای درمانی عمومی و تخصصی (دارالشفای) به‌ویژه در ایام خاص می‌تواند یاری‌گر بیماران و نیازمندان باشد. این امر با کمک خیرین و واقفین قابل توسعه است، به طوری که در بحران‌هایی همچون همه‌گیری کرونا، می‌تواند به عنوان پایگاه‌هایی برای درمان بیماران با توسل به حرم مورد استفاده قرار گیرد (Molaei, 2023: 293). وجود مراکز درمانی کافی و مجهز، با توجه به حضور زائرانی که ممکن است به دلیل خستگی راه، تغییر آب و هوا و یا بیماری‌های زمین‌های نیاز به خدمات درمانی پیدا کنند، می‌تواند به تأمین سلامت آن‌ها و جلوگیری از بروز مشکلات جدی‌تر کمک کند.

- تناسب فضاهای فرهنگی - تفریحی و اقامتی: فضاهای فرهنگی و تفریحی با توجه به نیازها و انتظارات زائران و همچنین توسعه

گردشگری مذهبی در شهرهای زیارتی از اهمیت بالایی برخوردارند. هماهنگی و تناسب این فضاها با خواسته‌های زائران و ساکنان مجاور از عوامل کلیدی در برنامه‌ریزی این نوع شهرها محسوب می‌شود. تعداد فضاهای پذیرایی و اقامتی در شهرهای زیارتی، به‌ویژه در زمان‌های اوج حضور زائران، باید با الزامات شهر زیارتی - گردشگری هماهنگ باشد و از ظرفیت‌های آشکار و پنهان اقامتی موجود در بافت پیرامون مکان‌های زیارتی بهره‌برداری شود.

- تناسب فضاهای زیرساختی و شبکه دسترسی: تناسب و هماهنگی فضاهای خدماتی و زیرساختی با جمعیت مخاطب، اعم از ساکنان و زائران، از اصول کلیدی و مؤثر در ارتقای کیفیت زندگی در بافت پیرامون مکان‌های زیارتی محسوب می‌شود. تناسب شبکه دسترسی با حجم تردد زائران و ساکنان، و ایجاد دسترسی مطلوب برای مجاوران و زائران به حرم و شهر، یکی از اصول کلیدی در برنامه‌ریزی بافت پیرامون مکان‌های زیارتی به شمار می‌رود.

بعد زیست‌محیطی

- توجه به تاب‌آوری زیست‌محیطی: تاب‌آوری زیست‌محیطی بافت پیرامون مکان‌های زیارتی نقش محوری در حفظ سلامت انسانی، ثبات کالبدی و استمرار کارکردهای مختلف شهر زیارتی ایفا می‌کند. این تاب‌آوری مستلزم توجه به عوامل مختلفی نظیر کنترل آلودگی‌ها، حفاظت از منابع آب زیرزمینی و کیفیت خاک است.

- گسترش فضای سبز: توجه به توسعه و گسترش فضای سبز می‌تواند نقش مهمی در بهبود کیفیت هوا، کاهش آلودگی صوتی، تعدیل دما و افزایش تنوع زیستی در بافت مکان‌های زیارتی ایفا کند. گیاهان و درختان با تیخیر و سایه‌اندازی می‌توانند دمای محیط را کاهش داده و به خنک‌تر شدن فضا برای زائران و مجاوران مکان‌های زیارتی کمک کنند. همچنین فضای سبز در کنار کاربردهای زیبایی‌شناسی و زیست‌محیطی، می‌تواند تأثیرات مثبتی در زمینه‌های روانی و معنوی داشته و به بهبود کیفیت هوای شهرهای زیارتی و کاهش استرس‌های روزمره کمک کند.

- استفاده از مصالح طبیعی: در ساختمان مکان‌های زیارتی، باید از مصالح طبیعی و پایدار مانند آجر، کاشی، سنگ، چوب استفاده شود (Molaei, 2023: 57). مصالح طبیعی در مقایسه با مصالح صنعتی، اثرات منفی کمتری بر محیط زیست دارند. همچنین مصالح طبیعی به دلیل بافت و رنگ‌های طبیعی خود، حس گرما، صمیمیت و آرامش را به فضا منتقل کرده و به ایجاد فضایی معنوی‌تر و مناسب‌تر برای عبادت و نیایش در مکان‌های زیارتی کمک می‌کند.

- بهره‌گیری از عنصر آب: آب در آیین اسلام، نماد پاکیزگی، طهارت و زندگی است و استفاده از آن در فضاهای زیارتی می‌تواند تأثیرات عمیق معنوی و بصری بر زائران داشته باشد. استفاده از آب به شیوه‌ای که با محیط زیست هماهنگ باشد، می‌تواند به حفاظت از اکوسیستم‌های محلی کمک کند. از عنصر آب می‌توان در فضاهای مختلف امامزاده به‌ویژه در حیاط به شکل حوض آب و جوی‌های مرتبط با آن یا در فضای وضوخانه و سقاخانه‌ها استفاده کرد (Molaei, 2023: 57). همچنین استفاده از عنصر آب در مکان‌های زیارتی می‌تواند فرصتی برای آموزش و فرهنگ‌سازی در زمینه مصرف بهینه آب باشد.

- توجه به ملاحظات اقلیمی: شرایط اقلیمی مانند دما، رطوبت، زاویه تابش خورشید و وزش باد می‌توانند تأثیر زیادی بر تجربه

زائران داشته باشند. طراحی مناسب فضاهای زیارتی با در نظر گرفتن تهویه طبیعی، روشنایی طبیعی، ثبات دمایی و فرم‌هایی که در مصرف انرژی مؤثرند، می‌تواند آسایش حرارتی و روانی زائران را بهبود بخشد. ساختمان‌ها و اماکن زیارتی باید به گونه‌ای طراحی شوند که با شرایط اقلیمی محلی تطابق داشته باشند. همچنین با تغییرات اقلیمی، مدیریت شهری باید آمادگی لازم را برای مقابله با سیلاب، خشکسالی و یا سرما و گرمای شدید را داشته باشد.

بعد اعتقادی-اخلاقی

- تعهد به اصول اخلاقی: تعهد به اصول اخلاقی در نگرش‌ها، تصمیم‌ها و اقدامات نقش مهمی دارد. اصولی همچون تواضع، انصاف، عدالت، احترام، صداقت، پاک‌ی، ایمان در تمامی ابعاد زندگی فردی و جمعی محل آزمون انسان است. در شهر و شهرسازی تواضع در ساخت‌وسازها می‌تواند به شکل خلق بناهای فروتن و متواضع نمود یابد. ایمان حقیقی به خداوند و تقید به احکام و اخلاق اسلامی می‌تواند به آفرینش ارسن زیارتی ماندگار برای تمامی زمان‌ها کمک کند. همچنین، پایبندی به انصاف و عدالت در برنامه‌ها به رعایت حقوق همگان اعم از حقوق مالکان، ضعیفان و نیازمندان و طبیعت ضروری است. احترام به مقام خاندان اهل بیت (ع) و زائران و تمامی عوامل ذی‌مدخل می‌تواند به شکل‌گیری مجموعه ارسن شهری متعالی کمک کند (Molaei, 2023: 305).

- قلمروی معنوی مکان‌های زیارتی: حفظ و قلمروپایی حریم مکان‌های زیارتی با تأثیرگذاری بر حالت روحی، معنوی و الگوهای رفتاری زائران در کنار توجه به سایر کیفیت‌ها به عنوان یکی از عوامل زمینه‌ساز آمادگی ذهنی، کسب آرامش و رضایتمندی زائران در سلسله‌مراتب تشریف به مکان زیارتی است (Eslami et al, 2022: 114). قلمروی معنوی مکان‌های زیارتی به طور کلی بستری است که در آن، ترکیب تجربه‌های دینی، فرهنگی، روانی و اجتماعی با هم درآمیخته و فضایی ایجاد می‌شود که فرد را به سوی کمال روحانی و معنویت بیشتر رهنمون می‌سازد. این قلمرو نه تنها به عنوان فضایی فیزیکی، بلکه به عنوان یک بُعد معنوی و روانی نیز تعریف می‌شود که تأثیرات آن فراتر از تجربه روزمره انسان‌هاست.

- سبک زندگی اسلامی: سبک زندگی نمایانگر باورها، سلاقی و فرهنگ‌های مختلف فردی و جمعی است و ابعاد متنوعی از شکل و محتوای زندگی مانند نوع پوشش، رفتارها، فعالیت‌های تفریحی و فراغتی، خرید و مصرف و سایر جنبه‌ها را شامل می‌شود (Molaei, 2019: 33). در عصر حاضر و با توجه به نفوذ فرهنگ غربی در شهرهای معاصر و ترویج هویت و سبک زندگی بیگانه، بقاع متبرکه می‌توانند به عنوان پناهگاهی معنوی و امن، بستری برای تقویت هویت اسلامی و ترویج سبک زندگی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی فراهم کنند (Molaei, 2022: 145). به طور خلاصه، یک شهر زیارتی مطلوب زمینه را برای بروز و تجربه سبک زندگی ایرانی - اسلامی در ابعاد اخلاقی، خانوادگی، تعاملات اجتماعی و حقوق فردی و جمعی فراهم می‌آورد.

- هویت دینی: زیارت نقش مهمی در فرایند هویت‌سازی و هویت‌یابی مؤمنان در سطوح فردی و جمعی ایفا می‌کند. در حقیقت، یکی از اصلی‌ترین کارکردهای زیارت، بازتولید، تقویت و تثبیت گفتمان و فرهنگ دینی در جامعه است. برنامه‌ریزی و مداخله در شهرهای

زیارتی بدون توجه به بنیان‌ها و ریشه‌های هویتی آن‌ها می‌تواند موجب تضعیف یا گسست این هویت شود (Molaei, 2019: 28). از این‌رو توجه به حفظ و تقویت هویت زیارتی بافت ضروری به نظر می‌رسد.

- دستیابی به معنویت: معنویت به معنای برقراری ارتباط فکری و روحی - درونی با عالم متعالی است که با آگاهی و انتخاب آگاهانه همراه است و سلامت و رشد روانی انسان را تقویت می‌کند. فقدان یا کمبود معنویت می‌تواند به بروز اختلالات روانی و اخلاقی مانند افسردگی و اضطراب منجر شود (Mirzaei & Delir, 2018: 94). شهرهای زیارتی با محوریت بقاع متبرکه که ظرفیت‌های گسترده‌ای در ابعاد فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و عملکردهای مرتبط با معنویت دارند، نیازمند الگویی جامع برای ارائه زندگی اجتماعی توأم با معنویت به زائران و علاقه‌مندان هستند (Molaei, 2019: 179). سلسله‌مراتب تشریف به مکان زیارتی و عدم مواجهه ناگهانی زائر با حرم نیز نقش مهمی در میزان تجربه معنوی وی ایفا می‌کند (Barrie, 1996). از این‌رو، طراحی و برنامه‌ریزی پهنه‌های زیارتی با توجه به زمینه‌ها و عوامل مؤثر در ارتقای حس معنویت ضروری به نظر می‌رسد.

- کسب معرفت: زیارت اماکن مقدس به کسب معرفت در دل انسان منجر می‌شود. معرفتی که از زیارت امامزاده، زیارتگاه و هر مکان مقدس دینی در دل انسان ایجاد می‌شود با علم و آگاهی و شعور انسان (سالک یا رهرو) ایجاد می‌شود (Adhami et al, 2018: 150). این معرفت در نهایت فرد را به سوی خودشناسی، تعالی روحی و نزدیکی بیشتر به خداوند هدایت می‌کند.

بعد اجتماعی - فرهنگی

- فرهنگ و اصالت: این اصل نشان می‌دهد چگونه یک مکان زیارتی می‌تواند تجلی‌گاه باورها، سنت‌ها، سبک زندگی و حافظه تاریخی مردم یک سرزمین باشد و فقط به جای «یک فضای کالبدی»، به «بخشی از روح جمعی» تبدیل شود. مکان‌های زیارتی، اغلب بر بستری از تاریخ و خاطره جمعی بنا شده‌اند. حفظ اصالت در طراحی و بازآفرینی این فضاها به معنای حفظ اتصال نسل‌های امروز به ارزش‌های گذشته است.

- ایمنی و امنیت: حفاظت از جان انسان‌ها، دارایی‌های آنان و تأسیسات و تجهیزات شهری در برابر مخاطرات طبیعی و انسانی از اهداف اساسی برنامه‌ریزی شهری به شمار می‌رود (Kazemi & Tabrizi, 2015: 14). امنیت نیز به عنوان یکی از نیازهای بنیادی انسان در محیط‌های شهری و اجتماعات انسانی مطرح است (GolKhatami & Haghghatbin, 2016: 77). به طور کلی، امنیت را می‌توان از منظر اجتماعی و فرهنگی، وضعیتی آرام دانست که در آن انسان از ایمنی نسبت به جان، مال، ناموس، حیثیت، هویت، ارتباطات، تفکرات و ارزش‌های خود در زمان حال و آینده مطمئن باشد و زندگی روزمره را با حداقل مواجهه با تهدید و ریسک سپری کند (Jafari et al, 2018: 64). در شهرهای زیارتی، احساس امنیت و ایمنی اجتماعی میان زائران و ساکنان، از اصول حیاتی است که باید در فرایند برنامه‌ریزی به آن توجه ویژه شود.

- آموزش: آموزش به عنوان نوعی سرمایه‌گذاری مؤثر و عاملی کلیدی در توسعه شناخته می‌شود و در صورت برنامه‌ریزی و اجرای درست، می‌تواند بازده اقتصادی قابل توجهی ایجاد کند (Khodaei & KalantariKhalilabad, 2012: 57). با توجه به حضور گسترده زائران در شهرهای زیارتی، آموزش نیروی انسانی رابطه

مستقیمی با سطح رضایتمندی زائران و گردشگران دارد. سرمایه اجتماعی - فرهنگی: بقاع متبرکه با تأثیرگذاری بر فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی، حوزه پیرامون خود را به یک شهر زیارتی تبدیل می‌کنند. یکی از سرمایه‌های کلیدی اجتماعی - فرهنگی در این شهرها، برگزاری آیین‌ها و مراسم فرهنگی - مذهبی مرتبط با بقاع متبرکه است (Molaei, 2020: 184). به بیان دیگر، سرمایه اجتماعی جامعه در شهرهای زیارتی ناشی از اعتماد اجتماعی، تعامل و همکاری، مشارکت جمعی، ایشار و دغدغه‌مندی مردم است.

تعاملات اجتماعی: تعاملات اجتماعی مرتبط با مکان، می‌تواند در شکل‌دهی نگرش‌ها، رفتارها و میزان مشارکت افراد در فضاهای معماری مؤثر بوده و به ایجاد حس مکان کمک کند (Vasigh & Yarikia, 2019: 40). اماکن زیارتی به عنوان نوعی از فضاهای عمومی، با فراهم آوردن زمینه تعاملات اجتماعی، سبب سرزندگی و پویایی فضای شهری می‌شوند (Sattari Fard, 2014: 141). تعدد مراکز مذهبی، مساجد، تکایا و بقاع متبرکه در قلمروی حرم مطهر، بستری گسترده برای برپایی مناسک، رویدادهای مذهبی و مناسبات اجتماعی - سیاسی طی ایام مختلف فراهم می‌آورد که با مدیریت صحیح، می‌تواند تعاملات اجتماعی، مشارکت مذهبی و یادگیری آموزه‌های دینی زائران را تقویت کند (Eslami et al, 2022: 129-130). از این‌رو، فضاهای زیارتی باید به گونه‌ای طراحی و برنامه‌ریزی شوند که احساس صمیمیت و نزدیکی میان گروه‌های مختلف اجتماعی، از جمله زائران، مجاوران و سایر کاربران، را تقویت کنند.

بعد مدیریتی

التزام به احکام اسلامی و قواعد فقهی: در برنامه‌ها و اقدامات طراحی و توسعه، رعایت احکام و قواعد فقهی واجب شرعی است که باید با همکاری فقها و متخصصان تعیین شود. از جمله قواعد فقهی مرتبط در طرح‌های توسعه شهری، قواعد فقهی لاضرر، تسلیط، نفی سبیل، ضمان و تزام مصلحت است (Molaei, 2023: 305). التزام به احکام اسلامی و قواعد فقهی در هرگونه تغییر و توسعه در بافت پیرامون مکان‌های زیارتی از چند جنبه دارای اهمیت است. نخست اینکه التزام به احکام اسلامی و قواعد فقهی، سبب حفظ قداست و ایجاد فضایی معنوی و آرامش‌بخش برای زائران و مجاوران خواهد شد. همچنین، رعایت این قواعد به حفظ حقوق زائران و مجاوران، جلوگیری از تضییع حقوق دیگران و ایجاد فضایی عادلانه و منصفانه کمک می‌کند. در نهایت احکام اسلامی و قواعد فقهی، می‌توانند به عنوان ملاک عمل در طراحی، برنامه‌ریزی و مدیریت فضاهای شهری در بافت پیرامون مکان‌های زیارتی مورد استفاده قرار گیرند.

احترام به حقوق شهروندی: احترام به حقوق شهروندی همگان یکی از وظایف قانونی و اخلاقی انسان‌ها محسوب می‌شود. احترام به شخصیت همگان، رعایت حقوق ساکنان و کسبه پیرامون، پرهیز از مزاحمت و سلب آسایش و آرامش دیگران، مناسب‌سازی محیط برای افراد کم‌توان و گروه‌های ویژه، پیش‌بینی فضاهای لازم برای استفاده گروه‌های خاص مانند کودکان و خانواده‌ها، پرداختن به نیازها و حقوق افراد نیازمند مانند بی‌خانمان‌ها و فقرا از جمله حقوق شهروندی قابل توجه در طرح‌های توسعه بقاع متبرکه است (Molaei, 2023: 305). بافت پیرامون بقاع متبرکه نیازمند توجه به حقوق شهروندی و حقوق مالکانه آن‌ها و نیز

آسایش و آرامش آن‌ها است که در برنامه‌ها و مداخلات فضایی و کالبدی، توجه و احترام به آن‌ها ضروری به نظر می‌رسد (Molaei, 2020: 188). در مجموع می‌توان گفت که در راستای حفظ قداست و ارتقای معنویت مکان‌های زیارتی، توجه و احترام به حقوق شهروندی ضروری است.

توجه به زمینه‌های ارزشمند بقعه و بافت پیرامون: نگرشی زمینه‌گرا در طرح توسعه آتی بقاع متبرکه و حرم امامزادگان، حفاظت و احترام به عناصر، اجزا و زمینه‌های ارزشمند از قبل موجود را می‌طلبد. حفاظت از زمینه‌های کالبدی به‌ویژه بناهای ارزشمند مذهبی و تاریخی حرم و اجزا و عناصر آن از این قبیل است (Molaei, 2023: 311). با توجه به اهمیت مکان‌های ارزشمند و هویت‌ساز پیرامون بقاع متبرکه، تأکید بر حفاظت از بافت تاریخی، حفظ جمعیت بومی، بازآفرینی و احیای محلات تاریخی، ایجاد توازن میان حفاظت و توسعه در طرح‌ها و اقدامات مدیریت شهری، و بهره‌برداری از این‌ها از طریق فعالیت‌های فرهنگی، به عنوان الگویی مناسب برای آینده این پهنه‌ها مطرح است (Tavangar & Farhadi, 2022: 82). بنابراین، پرداختن به رفع مشکلات و تأمین نیازهای فضاهای زیارتی، در عین احترام به ارزش‌ها و میراث ملموس و ناملموس تاریخی بافت پیرامون بقاع متبرکه، از ضرورت‌های اساسی برنامه‌ریزی شهری محسوب می‌شود.

هماهنگی نهادهای مدیریتی: تعدد مراکز تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری و نیز نبود قابلیت‌های اجرایی و فنی و کارشناسی از جمله مشکلات مدیریت شهری در شهرهای زیارتی است. به همین سبب همکاری و هماهنگی نهادها و سازمان‌های مدیریتی از جمله شهرداری، نیروی انتظامی، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری به ارائه خدمات بهتر و مدیریت جامع‌تر در بافت مکان‌های زیارتی منجر خواهد شد.

بعد اقتصادی

عدالت در بهره‌مندی اقتصادی: در شهرسازی اسلامی، عدالت اقتصادی به این معناست که فرصت‌ها و منافع حاصل از حضور زائران تنها در اختیار گروهی خاص قرار نگیرد، بلکه به طور عادلانه میان همه اقشار، به‌ویژه ساکنان محلی، توزیع شود و زمینه کاهش فقر و نابرابری فراهم شود.

تقویت اقتصاد محلی و بومی: رونق بازارچه‌های محلی، حمایت از کسب‌وکارهای کوچک و سنتی و ایجاد فرصت‌های شغلی پایدار برای بومیان از اصول مهم است که هم معیشت مردم منطقه را بهبود می‌بخشد و هم هویت فرهنگی شهر زیارتی را حفظ می‌کند.

کاربری زمین با رویکرد وقف و خیرات: بهره‌گیری از سنت وقف در تخصیص زمین و املاک برای فعالیت‌های اقتصادی، باعث می‌شود درآمد پایدار برای نگهداری و توسعه مکان‌های زیارتی فراهم شده و سود آن به نفع عموم زائران و مردم محلی مصرف شود.

پرهیز از اسراف و تجمل در ساخت‌وسازها: پروژه‌های اقتصادی و خدماتی باید بر اساس صرفه‌جویی، سادگی و کارآمدی طراحی شوند تا از تحمیل هزینه‌های اضافی و تجمل‌گرایی که با روح زیارت ناسازگار است، جلوگیری شود.

شفافیت و سلامت اقتصادی: نظارت بر فعالیت‌های اقتصادی برای جلوگیری از فساد، ربا، گران‌فروشی و معاملات ناسالم، از اصول بنیادین اقتصاد اسلامی است که اعتماد عمومی و برکت در کسب‌وکار را تقویت می‌کند.

- تقویت مشارکت اقتصادی: شهرسازی زیارتی باید زمینه‌ای فراهم آورد تا خیرین، زائران و ساکنان از طریق صندوق‌های قرض‌الحسنه، تعاونی‌ها یا سرمایه‌گذاری جمعی در توسعه اقتصادی منطقه سهیم شده و در نتیجه حس تعلق اجتماعی تقویت شود.

۴. مواد و روش‌ها

پژوهش حاضر از نظر هدف، کاربردی و از لحاظ ماهیت، کیفی است و با رویکرد توصیفی - تحلیلی در چارچوب پارادایم اسلامی ارزشی - کاربردی با هدف استخراج و تبیین اصول و راهبردهای شهرسازی اسلامی به عنوان چارچوبی هنجاری و کاربردی برای سامان‌دهی بافت‌های زیارتی معاصر به انجام رسیده است.

فرایند پژوهش شامل سه مرحله پیوسته بوده است: استخراج مبانی و شاخص‌های نظری، گردآوری و تحلیل داده‌های میدانی و متنی در بستر بافت زیارتی شهر مقدس قم و تدوین ماتریس تطبیقی و استخراج راهبردهای عملیاتی. منابع داده‌ای تحقیق شامل متون نظری و فقهی منتخب شامل قرآن، احادیث و متون فقهی و آثار اندیشمندان حوزه شهرسازی اسلامی برای استخراج مفاهیم نظری؛ اسناد و طرح‌های رسمی شهری شامل طرح جامع، طرح‌های موضعی و گزارش‌های فنی شهرداری و آستان، تصاویر هوایی و نقشه‌های کاداستر و پلان‌های تاریخی و معاصر، گزارش‌ها و مطالعات منتشرشده پیرامون بافت زیارتی قم، مشاهدات میدانی و ثبت عکس‌های موضوعی و در نهایت مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با پنج کارشناس حوزه شهرسازی اسلامی و مدیریت شهری قم بوده است. خبرگان منتخب دارای تجربه و دانش عمیق در حوزه‌های مرتبط بوده و همین امر اعتبار نتایج را تقویت کرده است.

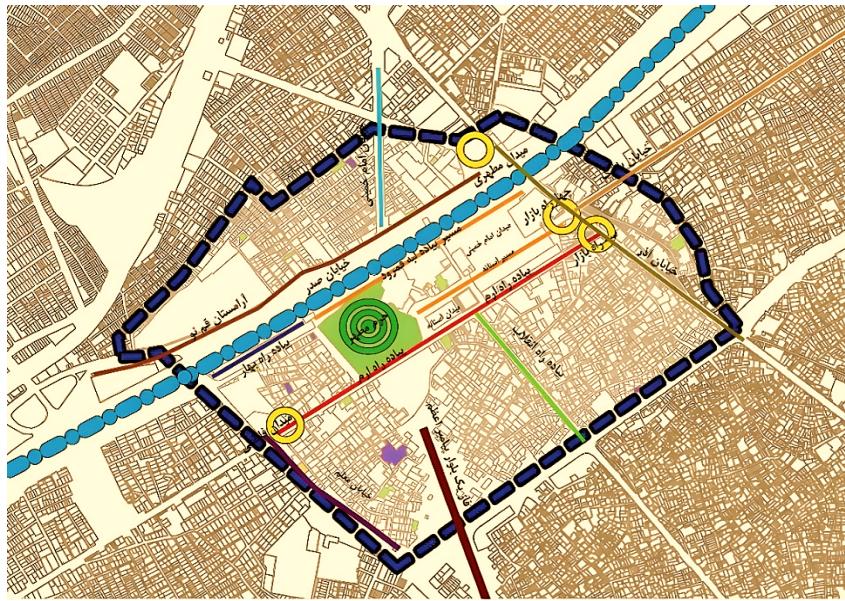
برای تحلیل محتوای داده‌های متنی و میدانی از رویکرد تحلیل محتوای هدایت‌شده استفاده شد؛ به این معنا که چارچوب اولیه کدگذاری از مبانی نظری استخراج‌شده در گام اول (نه بعد کلان و اصول متناظر) به صورت کدهای آگاهانه شکل گرفت و سپس داده‌های میدانی و متنی برای یافتن مصادیق و مفاهیم تازه مورد بررسی قرار گرفتند.

یک کتابچه کد شامل تعریف هر بعد و اصل (تعریف مفهومی، معیارهای مشاهده و مثال‌های مصادیقی) تهیه شد. دو پژوهشگر مستقل یک نمونه آزمایشی از اسناد و تصاویر را کد زده و اختلافات

کدگذاری با روش بحث و بازنگری حل شد تا رویه کدگذاری یکنواخت شود. برای افزایش شفافیت، هر سول ماتریس همراه با اشاره به منبع مستند شده است.

در نهایت ماتریس تطبیقی با محور عمودی ابعاد نه‌گانه و محور افقی شامل اصول متناظر، مصداق در بافت، پیوند با ارزش‌های اسلامی و پیامدهای عدم مداخله ساخته شد. مصادیق در بافت زیارتی شهر قم از طریق شمارش فراوانی شواهد و اهمیت عملکردی آن‌ها تعیین شد. برای روایی مفهومی، نتایج تطبیق یافته‌ها با متون اصلی فقهی و نظری انجام و سپس از طریق روش توافق خبرگان با ۵ کارشناس بازمینی و اصلاح شد. در نهایت روایی پژوهش با سه‌گانه تطبیق منابع، بازمینی خبرگان و ارائه شواهد مستند تقویت شد.

مورد مطالعاتی پژوهش حاضر بافت پیرامونی حرم مطهر حضرت معصومه (س) در شهر مقدس قم است. ساختار کالبدی قم دارای الگوی تک‌قطبی با مرکزیت حرم بوده و توسعه تاریخی آن به صورت شعاعی از این هسته معنوی به پیرامون گسترش یافته است. حضور حوزه‌های علمیه، مدارس مذهبی، بازار سنتی و مسیرهای زیارتی، پیوستگی منحصربه‌فردی میان فضاهای دینی، اجتماعی و زیسته ایجاد کرده که آن را به بستری مناسب برای تحلیل اصول شهرسازی اسلامی در بافت‌های زیارتی بدل می‌سازد. با این حال، مداخلات شهری معاصر از جمله توسعه صحن‌ها، اصلاحات شبکه دسترسی، گسترش محور ارم، پروژه‌های بلوار پیامبر اعظم و طرح‌های پیرامونی رودخانه قم، ساختار فضایی تاریخی را با تغییرات اساسی مواجه کرده است. این تحولات، ضمن ایفای نقش در ارتقای دسترسی و تسهیل زیارت، گاه موجب گسست در سلسله‌مراتب فضایی سنتی، کاهش حس مکان و تضعیف برخی فضاهای جمعی شده‌اند. از این‌رو، انتخاب قم به عنوان مطالعه موردی، امکان تحلیل عینی هم‌نشینی اصول شهرسازی اسلامی با واقعیت‌های مداخله شهری امروز را فراهم می‌آورد و مبنایی مناسب برای ارزیابی و استخراج اصول سامان‌دهی بافت‌های زیارتی فراهم می‌کند. این مطالعه به‌ویژه بر عرصه‌های تشریف پیاده‌مدار همچون پیاده‌راه ارم، پیاده‌راه انقلاب، پیاده‌راه بهار، میدان آستانه و میدان امام خمینی به عنوان محورهای اصلی دسترسی و هدایت زائران به حرم مطهر، تمرکز دارد.

شکل ۱. نقشه قلمرو بلافضل حرم مطهر حضرت معصومه (س)، منبع: (Qom Municipality, 2020)

۵. یافته‌های پژوهش

۱.۵. پیوند میان ابعاد شهرسازی اسلامی و مصادیق در بافت زیارتی شهر قم

در این پژوهش، به منظور سنجش وضعیت موجود بافت زیارتی شهر مقدس قم در نسبت با اصول نظری شهرسازی اسلامی، از رویکرد تحلیل محتوای هدایت‌شده استفاده شد. این رویکرد امکان داد تا اصول استخراج‌شده از متون نظری و منابع اسلامی، به عنوان چارچوبی از پیش تعیین‌شده، مبنای کدگذاری اسناد، مصاحبه‌ها و مشاهدات میدانی قرار گیرد. در این فرایند، ابتدا ابعاد کلان شهرسازی اسلامی شناسایی و سپس برای هر بعد، اصول متناظر استخراج شد. داده‌های گردآوری‌شده از منابع مختلف شامل اسناد، تصاویر و نقشه‌ها، مصاحبه با خبرگان و مشاهدات میدانی در قالب شاخص‌ها

و مصادیق ثبت شده و پیامدهای احتمالی عدم مداخله نیز بر اساس شواهد موجود تحلیل شدند.

به منظور یکپارچه‌سازی یافته‌ها، تمامی اطلاعات در قالب یک ماتریس تطبیقی تنظیم شد. این ماتریس نشان می‌دهد چگونه هر اصل شهرسازی اسلامی در بافت زیارتی شهر مقدس قم بازتاب یافته یا با چالش مواجه شده است و چه پیوندی با ارزش‌های اسلامی برقرار می‌کند. همچنین، پیامدهای بی‌توجهی به این اصول در ستون جداگانه‌ای ذکر شده تا اهمیت مداخله و برنامه‌ریزی شهری روشن شود. بنابراین، جدول ۲ نه تنها خلاصه‌ای از داده‌های گردآوری‌شده است، بلکه به عنوان نقشه‌ای تحلیلی عمل می‌کند که ارتباط میان ابعاد نظری، شواهد تجربی و ارزش‌های اسلامی را به صورت نظام‌مند آشکار می‌سازد.

جدول ۲. ماتریس تطبیقی ابعاد و اصول شهرسازی اسلامی با بافت زیارتی شهر قم

بعد	اصول متناظر	مصادیق در بافت زیارتی قم	پیوند با ارزش‌های اسلامی	پیامدهای عدم مداخله	منبع
سلسله‌مراتب فضایی و حریم مقدس	تقسیم فضاها به حرم مطهر (حریم اول)، صحن‌ها و رواق‌ها (حریم دوم)، بازار و محلات مجاور (حریم سوم).	احترام به «حریم» و تقدس مکان در فقه اسلامی؛ نظم در تقرب به مکان مقدس.	تداخل کاربری‌ها، بی‌احترامی به حریم قدسی، آشفتگی در تجربه معنوی زائر.	Qom Municipality aerial photo, 2021	
فیزیک و ساختار فضا	سازمان شعاعی فضا با مرکزیت حرم و محورهای پیاده منتهی به آن؛ ترکیب ارگانیک بافت تاریخی و گذرهای باریک.	بازتاب نظم الهی و پیوند میان جسم و روح در معماری اسلامی.	از بین رفتن انسجام فضایی، غلبه ساخت‌وساز مدرن، گسست میان کالبد و معنا.	Historic fabric map of Qom, 2019	
جهت‌یابی در فضا	محورهای منتهی به گنبد و مناره‌ها، نشانه‌گذاری با عناصر مذهبی و میدان‌های شعاعی.	جهت‌یابی به سوی قبله و حرم، نماد هدایت و جهت‌داری در حیات مؤمن.	سردرگمی زائران، آشفتگی حرکتی، از بین رفتن حس «سیر معنوی» در مسیر زیارت.	مشاهدات میدانی	
حریم و قلمرو مکان زیارتی	محدوده حرم به عنوان فضای عمومی - قدسی با مراتب درونی و بیرونی مشخص؛ مرزهای رفتاری و فضایی قابل تشخیص.	تفکیک روشن فضای مقدس و فضای روزمره	تداخل قلمروهای رفتاری، بی‌احترامی ناخواسته، از بین رفتن احساس احترام و ادب مکانی.	Qom Master Plan, 2019	

فضایی - کالبدی

۱۱۴

امینی کاشانی، ا.

تیر ۱۴۰۵

دوره ۷، شماره ۴

مقصد و برنامه‌ریزی شهری

بعد	اصول متناظر	مصدق در بافت زیارتی قم	پیوند با ارزش‌های اسلامی	پیامدهای عدم مداخله	منبع
فضایی - کالبدی	سیر تاریخی و ساختار بافت تاریخی	بافت تاریخی با هسته زیارتی؛ چالش‌های محدوده شهری تاریخی بازار کهنه؛ تخریب قسمتهایی از بازار و بافت پیرامون آن با احداث خیابان طالقانی (آذر)	ضرورت رعایت حریم مقدس، احترام به بافت تاریخی، جلوگیری از گسست کالبدی و معنوی	فراموشی هویت تاریخی، تخریب بناها، از بین رفتن انسجام مکانی	Farmanian Arani & Jayhani, 2022; Mehr News, 2019; TehranTimes, 2024
	سلسله‌مراتب دسترسی و مرکز محور بودن	مرکزیت حرم + شبکه معابر مرکزی و شعاعی در بافت مرکزی قم	توحید شهری، تمرکز معنوی و وحدت فضایی	آشفته‌گی دسترسی، تداخل کاربری‌ها، نارضایتی زائر و مجاور	Zamani et al, 2021 Venerandi et al, 2022
معنایی - حسی	هویت‌بخشی ذهنی و معنوی به فضا	حضور حرم مطهر، امامزاده‌ها، مساجد و مراکز دینی متعدد در بافت مرکزی قم؛ عنوان شهر زیارتی - علمی برای قم	ساخت ذهنیت دینی، تعلق به مکان مقدس، تداوم سنت و هویت شیعی	از بین رفتن حس تعلق، تضعیف هویت دینی شهر و فراموشی حافظه فرهنگی.	مصاحبه با خبرنگاران
	خاطره‌انگیزی و پیوند تاریخی - فرهنگی	بافت قدیمی، محلات، مساجد و بازار سنتی پیرامون حرم به مثابه بافت تاریخی - زیارتی که خاطره زیارت و تجمع دینی - فرهنگی را حفظ می‌کند.	پیوند نسل‌ها با سنت زیارت، حفظ حافظه تاریخی - مذهبی، هویت جمعی	گسست حافظه جمعی، از بین رفتن پیوند عاطفی مردم با مکان و بی‌تفاوتی نسبت به فضا، تخریب بافت تاریخی، گسست فرهنگی - مکانی	ناگرخا، به‌یادنامه: ن‌اندیمت‌دهشام Mehr News, 2024
	نمادگرایی و استعاره‌سازی فضایی	گنبد به عنوان نماد آسمان و نور الهی، مناره‌ها به عنوان نشانه هدایت، و گذرها به‌مثابه مسیر سلوک معنوی.	نمادگرایی به منزله تجلی مفاهیم توحیدی در کالبد؛ فضا به عنوان زبان معنا.	تقلیل فضا به کالبد مادی، حذف معناهای قدسی، بی‌روحي و یکنواختی در تجربه زیارت.	Eslami et al., 2022
منظر شهری	چشم‌انداز مطلوب و دیده‌های معنوی	چشم‌انداز گنبد طلائی حضرت معصومه(س) از محورهای اصلی مانند خیابان آیت‌الله مرعشی و میدان آستانه؛ دید مستقیم به حرم از ورودی‌های اصلی شهر.	زیبایی به عنوان جلوه‌ای از تجلی الهی؛ تأکید بر «حسن» در معماری اسلامی و الهام از معنویت در منظر.	از بین رفتن منظر قدسی، تسلط ساختمان‌های بلندمرتبه، تضعیف حس روحانی و کاهش هویت زیارتی.	مشاهدات میدانی
	خوانایی بصری	ساختار شعاعی با مرکزیت حرم، مسیرهای پیاده‌روی شاخص (ارم، آستانه، بازار کهنه) و نشانه‌های مذهبی قابل شناسایی.	وضوح و هدایت معنوی، راه‌یابی آسان و آرامش ذهنی در سیر زیارت؛ هماهنگی با مفهوم «هدایت بصری».	سردرگمی زائران، کاهش کیفیت تجربه زیارت، بی‌نظمی بصری و از بین رفتن ساختار معنوی فضا.	مشاهدات میدانی
	خط آسمان زیبا و خاطره‌انگیز	حضور شاخص گنبد و مناره‌های حرم، برجسته بودن حجم‌های مذهبی در افق شهر.	گنبد و مناره به عنوان نماد قرب الهی و جهت‌دهی معنوی؛ نشانه توحید در ارتفاع؛ اعتدال ارتفاع و حفظ نمای تاریخی	اعتشاش بصری، تسلط ساختمان‌های غیرهمگون، از بین رفتن سیمای معنوی و تاریخی شهر.	مشاهدات میدانی
عملکردی	هماهنگی و تنوع در مصالح	به‌کارگیری آجر سنتی، سنگ، کاشی و گچ‌کاری با الگوهای ایرانی - اسلامی در بافت قدیم.	احترام به طبیعت، اصالت، و اقتصاد اسلامی در انتخاب مصالح بومی.	استفاده بی‌رویه از مصالح مدرن و ناهماهنگ، فرسایش هویت معماری اسلامی و کاهش حس تعلق مکانی.	مصاحبه با خبرنگاران
	سلسله‌مراتب عملکردی	ارتباط میان فضاهای مرکزی (حرم) با مراکز محلی (بازار، مساجد محلی) و مسیرهای دسترسی شعاعی.	نظم و مراتب در خلقت و جامعه اسلامی؛ تأکید بر نظم و هماهنگی در شهر اسلامی.	بی‌نظمی کارکردی، تداخل عملکردها، تضعیف نقش مرکزی حرم و آشفته‌گی فضایی.	مصاحبه با خبرنگاران
	ایجاد محیط‌های پاسخ‌دهنده با تأکید بر عدالت اجتماعی	پیاده‌راه ارم و میدان آستانه که دسترسی برابر برای زائران و مجاوران فراهم می‌کند.	عدالت اجتماعی، برابری در دسترسی و رفع تبعیض طبق تعالیم قرآنی و سیره اهل‌بیت(ع).	افزایش نارضایتی زائران، تبعیض فضایی، تمرکز خدمات در نقاط خاص و تضعیف حس تعلق.	مشاهدات میدانی

بعد	اصول متناظر	مصدق در یافت زیارتی قم	پیوند با ارزش‌های اسلامی	پیامدهای عدم مداخله	منبع
عسکری	تنوع فضایی برای پاسخ‌گویی به نیازهای مختلف	وجود فضاهای متنوع مانند بازار کهنه، صحن‌های متعدد، مراکز اقامتی و خدماتی در پیرامون حرم.	توجه به تفاوت نیازها (زنان، مردان، کودکان، سالخوردگان) در آموزه‌های اسلامی.	یکتواختی فضا، ازدحام در نقاط خاص، کاهش کیفیت تجربه زیارت و اقامت.	مشاهدات میدانی
	تناسب فضاهای فرهنگی-تفریحی	موزه آستانه، کتابخانه آستان قدس فاطمی، بوستان‌های اطراف مانند بوستان علوی.	تأکید بر تربیت، علم‌آموزی و نشاط حلال در اسلام.	خستگی و دل‌زدگی زائران، کاهش زمان ماندگاری و افت جذابیت زیارت.	مشاهدات میدانی
	تناسب شبکه دسترسی	مسیرهای منتهی به حرم مانند خیابان‌های آیت‌الله مرعشی، شهدا، معلم و پیاده‌راه ارم.	تسهیل زیارت و امنیت راه‌ها در آموزه‌های اسلامی.	ازدحام، راه‌بندان، خطرات ترافیکی، نارضایتی زائران و مجاوران.	مشاهدات میدانی
زیست‌محیطی	تناسب و تعدد مراکز مذهبی	وجود مساجد متعدد مانند مسجد اعظم، مسجد امام حسن عسکری ^(ع) در نزدیکی حرم.	تأکید بر اقامه نماز جماعت، آموزش و عبادت در مکان‌های متعدد برای تقویت ایمان جمعی.	تمرکز بیش از حد در یک نقطه و محرومیت سایر محلات از خدمات مذهبی.	مشاهدات میدانی
	توجه به تاب‌آوری زیست‌محیطی	مقاوم‌سازی مصالح در برابر گرما و گردوغبار؛ استفاده از سایه‌بان‌ها و مصالح بومی؛ حفظ کیفیت هوا در پیرامون حرم.	تعادل در بهره‌برداری از منابع، حفظ زمین به عنوان امانت الهی (استخلاف انسان).	افزایش آلودگی، فرسایش کالبدی، ناپایداری حرارتی و کاهش آسایش زائران و مجاوران.	مصاحبه با خبرنگاران
	گسترش فضای سبز	ایجاد باغچه‌ها، درخت‌کاری در صحن‌ها و محورهای منتهی به حرم مانند خیابان مرعشی؛ پارک‌های کوچک اطراف.	نشانه‌ای از بهشت، طهارت و آرامش در قرآن؛ «جنات تجری من تحتها الأنهار».	افزایش دمای محیط، خشکی منظر شهری، کاهش سرزندگی و آسایش حرارتی زائران.	قرآن کریم؛ مشاهدات میدانی
اعتقادی - اخلاقی	توجه به ملاحظات اقلیمی	بازگشت به الگوهای بومی؛ بافت متراکم و سایه‌انداز، گذرهای باریک، استفاده از ایوان و رواق برای کنترل تابش.	رعایت اعتدال، میانه‌روی و احترام به طبیعت در آموزه‌های اسلامی.	مصرف بالای انرژی، گرمایش بیش از حد، نارضایتی اقامتی و فرسایش مصالح.	Gouyeh, 2025؛ مصاحبه با خبرنگاران
	تعهد به اصول اخلاقی	رعایت احترام، پوشش مناسب، کمک به زائران، رفتار مؤدبانه خادمان و مردم در اطراف حرم.	اخلاق‌مداری در قرآن (سوره حجرات)، تأکید بر ادب زیارت در روایات اهل‌بیت(ع)	رواج رفتارهای ناهنجار، تضعیف شأن قدسی فضا و بی‌نظمی اخلاقی در محیط	قرآن کریم؛ Motahhari, 1991
	سبک زندگی اسلامی	نمود در رفتارهای زائران، نحوه پوشش، رعایت طهارت، تقسیم‌زمان میان عبادت، استراحت و تعامل اجتماعی.	«حیات طیبه» و سبک زیست مؤمنانه در قرآن؛ توصیه به آداب حضور در اماکن مقدس	گسست فرهنگی، نفوذ سبک‌های مصرف‌گرایانه و کم‌رنگ شدن ارزش‌های دینی در رفتار جمعی.	Tabatabai, 1995
اجتماعی - فرهنگی	دستیابی به معنویت	تجربه آرامش، اشک، دعا و ارتباط درونی با خداوند در فضای حرم و صحن‌ها.	تأکید بر تذکر، تفکر و ذکر در قرآن و نهج‌البلاغه؛ اهمیت «حضور قلب» در عبادت	مادی شدن زیارت، کاهش عمق تجربه معنوی، کاهش اثر تربیتی زیارت.	JavadiAmoli, 2006
	کسب معرفت	حضور در جلسات مذهبی، تفسیر قرآن، منبرها و سخنرانی‌های آستان مقدس؛ ارتباط میان زیارت و آگاهی.	علم و معرفت به عنوان رکن ایمان در اسلام؛ «هل یستوی الذین یعلمون والذین لا یعلمون».	سطحی‌نگری در زیارت، ضعف آگاهی دینی، و کاهش اثر ماندگار معنوی بر زائران.	قرآن کریم؛ Soroush-Mahallati, 2013
	فرهنگ و اصالت (حفظ میراث فرهنگی - دینی)	تداوم سنت‌های مذهبی، معماری بومی - مذهبی و هویت تاریخی محله‌های اطراف حرم، جود بافت تاریخی حدود ۳۱۳ هکتار	تأکید قرآن بر «تذکر ایام‌الله»، حفظ سنت صالحان و احترام به «بیوت اذن الله»	از بین رفتن هویت فرهنگی، غلبه سبک‌های مدرن بی‌ریشه و تضعیف روح زیارت.	قرآن کریم؛ Mehr News, 2025
	تعاملات اجتماعی و هم‌زیستی مؤمنانه	شکل‌گیری ارتباطات صمیمی میان زائران و ساکنان، گفت‌وگو در صحن‌ها و هم‌زیستی مذهبی و فرهنگی.	«تعاونوا علی البر»، «المؤمن للمؤمن کالبنیان»، تأکید بر معاشرت نیکو	گسست اجتماعی، کاهش پویایی و تبدیل مکان زیارتی به فضای صرف عملکردی.	قرآن کریم؛ مصاحبه با خبرنگاران

بعد	اصول متناظر	مصدق در بافت زیارتی قم	پیوند با ارزش‌های اسلامی	پیامدهای عدم مداخله	منع
تعمیرات - ترمیمات	ایمنی و امنیت اجتماعی-رفتاری	کنترل ورودی‌های حرم، حضور نیروهای انتظامی و خادمان، طراحی فضاهای امن و روشن برای زائران.	حفظ جان و مال؛ فراهم‌سازی زمینه آرامش و عبادت (احترام به کرامت انسانی)	بروز ناهنجاری، کاهش حضور خانواده‌ها، اختلال در تجربه زیارت و تشدید ناامنی اجتماعی	قرآن کریم؛ مصاحبه با خبرگان
	سرمایه اجتماعی-فرهنگی	فعالیت هیئت‌ها، مشارکت خیرین، حضور حوزه‌های علمیه، حمایت زائران و حضور گروه‌های داوطلب	تقویت شبکه‌های ایمانی، تقویت همبستگی، احسان، تکافل و همکاری عام در آموزه‌های اسلامی	کاهش حس همدلی، فردگرایی، فرسایش اعتماد، ضعف مدیریت اجتماعی زیارت	مصاحبه با خبرگان
مدیریت - حکمرانی	هماهنگی نهادی	حضور چند نهاد تصمیم‌گیر شامل: آستان مقدس حضرت معصومه(س)، شهرداری قم، اداره کل میراث فرهنگی و...؛ وجود تعارض میان اولویت‌های عمرانی، میراثی و زیارتی	تأکید بر وحدت، تعاون و نظم اجتماعی در مدیریت امور عمومی	پروژه‌های ناهماهنگی در مداخلات، تخریب ناخوسته میراث، اتلاف منابع	مصاحبه با خبرگان
	التزام به احکام اسلامی و قواعد فقهی	رعایت ضوابط شرعی در ساخت‌وساز اطراف حرم، جلوگیری از تجاوز به حریم، رعایت آداب وقفی و مالکیت شرعی.	اصول: لاضرر، حق الناس، عدالت، حفظ حرمت اماکن مقدس	نارضایتی اجتماعی، تضییع حقوق ساکنان، خدشه به حرمت مکان مقدس و تضعیف مشروعیت مدیریتی.	Hawzah News, 2018 IRNA, 2015 YJC, 2016
	احترام به حقوق شهروندی	دسترسی برابر زائران و مجاوران به خدمات، توجه به معلولان و اقشار آسیب‌پذیر، لزوم مشارکت مردم محله‌های اطراف حرم در تصمیمات، رسیدگی به حقوق ساکنان در طرح‌های توسعه	کرامت انسان در اسلام؛ «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ». اصول اسلامی: کرامت انسانی، عدالت، رعایت مصالح عامه، مشورت (شورا)	بی‌اعتمادی عمومی، تبعیض در ارائه خدمات، کاهش حس عدالت و همبستگی اجتماعی و مقاومت اجتماعی در برابر طرح‌ها	قرآن کریم؛ مصاحبه با خبرگان
تعمیرات	عدالت در بهره‌مندی اقتصادی	توزیع متوازن خدمات تجاری، اقامتی و مذهبی بین زائران و مجاوران؛ حمایت از اقشار کم‌درآمد در خدمات زیارتی.	عدالت اقتصادی و رفع تبعیض از اصول پیدابین اسلام؛ «كَيْ لَا يَكُونَ دُولُهُ بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ».	تمرکز ثروت در دست عده‌ای خاص، افزایش فاصله طبقاتی، نارضایتی اجتماعی و تضعیف همبستگی ایمانی.	قرآن کریم؛ مصاحبه با خبرگان
	شفافیت و سلامت اقتصادی	مدیریت شفاف عواید ناشی از زیارت (وقف، نذورات، خدمات) و نظارت بر مجوزها و تعرفه‌ها	پرهیز از فساد، ربا، بهره‌کشی؛ رعایت امانت و انصاف اقتصادی	فساد اقتصادی، کاهش اعتماد و خدشه به قداست مدیریت اماکن زیارتی.	Mehr News, 2015؛ مصاحبه با خبرگان
	تقویت اقتصاد محلی و بومی	رونق بازار کهنه، کارگاه‌های صنایع دستی، فروشگاه‌های مذهبی و سوغات سنتی قم.	حمایت از تولید و کار حلال؛ تأکید بر خودکفایی و برکت در رزق.	وابستگی به سرمایه‌گذاری بیرونی، کاهش اشتغال محلی و اصالت اقتصادی	مصاحبه با خبرگان

با توجه به ماتریس تطبیقی ارائه‌شده می‌توان گفت که در بافت زیارتی قم، ساختار فضایی - کالبدی بر پایه سلسله‌مراتب قدسی شکل گرفته که در آن حرم مطهر در مرکز هرم تقدس قرار دارد و صحن‌ها، رواق‌ها، بازارها و محلات پیرامونی به عنوان حریم‌های دوم و سوم سازمان یافته‌اند. این ساختار علاوه بر سازمان‌دهی کالبدی، ریشه در ارزش‌های اسلامی همچون احترام به حریم، نظم در تقرب و تقدس مکان دارد که در فقه اسلامی نیز بر آن تأکید شده است. نشانه‌گذاری فضا با گنبد و مناره‌ها و مسیرهای شعاعی نیز جهت‌یابی زائر را تسهیل کرده و نوعی هدایت معنوی را در سیر زیارت بازنمایی می‌کند. عدم مداخله در این بعد، پیامدهایی همچون تداخل کاربری‌ها، آشفتنگی بصری، گم‌گشتگی زائران و کاهش تجربه معنوی زیارت را به همراه دارد و می‌تواند انسجام فضایی و حرمت حریم قدسی را به طور جدی مخدوش سازد.

در بعد معنایی - حسی بافت مرکزی قم با حضور عناصر شاخصی همچون حرم مطهر، امامزاده‌ها، مساجد تاریخی و فضاهای تجمع دینی، بستری معنادار برای شکل‌گیری هویت مذهبی و حس تعلق

شهروندان و زائران فراهم می‌آورد. خاطره‌انگیزی این فضاها و پیوند تاریخی آن‌ها با سنت زیارت، روح جمعی و حافظه فرهنگی شهر را تغذیه می‌کند. این معناگرایی ریشه در مفاهیم توحیدی، تداوم سنت صالحان و اهمیت مکان‌های مقدس در فرهنگ شیعی دارد. بی‌توجهی به این بعد به‌ویژه از طریق تخریب بافت تاریخی، یکنواختی کالبدی یا حذف نمادها و نشانه‌های معنوی به گسست حافظه جمعی، تضعیف هویت دینی و بی‌تفاوتی نسبت به فضا منجر می‌شود و تجربه زیارت را به سطحی مادی و بی‌روح تنزل می‌دهد. منظر قدسی بافت زیارتی شهر قم، که با چشم‌انداز گنبد و مناره‌های حرم از محورهای اصلی خوانایی بصری مسیرهای منتهی به حرم مطهر هستند، یکی از مؤلفه‌های مهم در شکل‌گیری تجربه معنوی زائر است. این منظر بازتابی از مفاهیم زیبایی‌شناختی در معماری اسلامی همچون جلوه حسن، هدایت بصری و اعتدال در ارتفاع بناهاست. با این حال، مداخله نکردن در مدیریت منظر، موجب تسلط ساختمان‌های بلندمرتبه، آشفتنگی بصری، از دست رفتن خط آسمان سنتی و تضعیف حس روحانی محیط می‌شود. در

نتیجه، کیفیت ادراک بصری و معنوی فضا کاهش یافته و هماهنگی تاریخی و معنایی بافت دچار گسست می‌شود.

نظام عملکردی بافت زیارتی قم بر سلسله‌مراتب مراکز، شبکه دسترسی شعاعی و وجود فضاهای متنوع (بازار، صحن‌ها، اقامت‌گاه‌ها، فضاهای فرهنگی و پیاده‌راه‌ها) استوار است. این ساختار با مفهوم نظم، عدالت فضایی و تنوع نیازهای انسانی در آموزه‌های اسلامی هم‌خوانی دارد و زمینه تعامل، عبادت، اقامت و خرید را متناسب با الگوهای زیارتی فراهم می‌کند. عدم مداخله و ساماندهی، به تداخل عملکردها، ازدحام، یک‌نواختی فضا، کاهش کیفیت تجربه زیارت و نارضایتی زائران و ساکنان منجر می‌شود. در نتیجه نقش مرکزی حرم و کارکردهای پشتیبان آن تضعیف می‌شود و شهر از کارایی مطلوب خود فاصله می‌گیرد.

در بعد زیست‌محیطی بافت زیارتی قم به دلیل اقلیم گرم و خشک منطقه، نیازمند مداخلات مبتنی بر تاب‌آوری زیست‌محیطی و اصول معماری بومی از جمله استفاده از مصالح مقاوم، ایجاد سایه‌بان، بافت متراکم، گذرهای باریک و فضای سبز اطراف محورهای منتهی به حرم است. این اقدامات علاوه بر ارتقای آسایش حرارتی، با ارزش‌های اسلامی همچون تعادل در بهره‌برداری از منابع، احترام به طبیعت و زمین به عنوان امانت الهی هم‌راستا است. عدم توجه به ملاحظات زیست‌محیطی پیامدهایی مانند افزایش آلودگی، فرسایش کالبدی، گرمایش بیش از حد فضاها و کاهش آسایش زائران را در پی خواهد داشت و پایداری محیط زیارتی را مختل می‌کند.

در بعد اعتقادی - اخلاقی، رفتارهای اخلاقی، آداب زیارت، پوشش مناسب، کمک به دیگران و رعایت احترام در فضاهای اطراف حرم از مظاهر سبک زندگی اسلامی و مصادیق ارزش‌هایی همچون کرامت انسانی، ادب و حضور قلب در عبادت هستند. فضای زیارتی قم بستری برای رشد معنویت، کسب معرفت و تهذیب نفس از طریق جلسات مذهبی، اقامه نماز جماعت و تجربه معنوی در صحن‌ها فراهم می‌سازد. نبود مدیریت و هدایت اخلاقی در این محیط‌ها، به رواج رفتارهای ناهنجار، کاهش قداست فضا و تضعیف تجربه معنوی زائر می‌انجامد و کارکرد تربیتی زیارت را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

در بعد اجتماعی - فرهنگی، بافت زیارتی قم با اتکا بر میراث فرهنگی - دینی، محلات تاریخی، تعاملات اجتماعی صمیمی، فعالیت هیئت‌ها، مشارکت خیرین و حضور حوزه‌های علمیه، بستری برای شکل‌گیری سرمایه اجتماعی و هم‌زیستی مؤمنانه ایجاد کرده است. این بعد با آموزه‌هایی همچون تعاون بر نیکی، حفظ سنت‌های صالح و تقویت همبستگی دینی هم‌خوانی دارد. در صورت عدم مداخله و حفاظت، بافت دچار تضعیف اصالت فرهنگی، کاهش تعاملات اجتماعی، گسست روابط بین زائر و ساکن و تبدیل شدن به فضایی صرفاً عملکردی خواهد شد به گونه‌ای که روح اجتماعی زیارت و پویایی فرهنگی شهر دچار خدشه می‌شود.

در بعد مدیریتی - حکمرانی، بافت زیارتی قم تحت تأثیر مدیریت نهادی چندگانه شامل آستان مقدس، شهرداری، میراث فرهنگی و سایر نهادهاست که نیازمند هماهنگی مؤثر و تصمیم‌گیری مبتنی بر اصول اسلامی مانند عدالت، شورا، وحدت و رعایت حقوق شهروندی است. توجه به احکام فقهی در ساخت‌وساز، احترام به حریم، رعایت حق الناس و مشارکت مردم در طرح‌ها از الزامات مدیریت زیارتی است. عدم مداخله صحیح در این حوزه، باعث ناهماهنگی نهادی، پروژه‌های جزیره‌ای، تضييع حقوق ساکنان، کاهش اعتماد عمومی و لطمه به حرمت مکان مقدس خواهد شد.

اقتصاد زیارتی قم مبتنی بر رونق خدمات، بازارهای سنتی،

صنایع دستی و فعالیت‌های مرتبط با زیارت است که در صورت توزیع عادلانه منافع و شفافیت مالی، با ارزش‌های اسلامی همچون عدالت اقتصادی، رفع تبعیض و امانت‌داری اقتصادی هماهنگ می‌شود. تقویت اقتصاد محلی نیز با مفهوم رزق حلال، خودکفایی و حمایت از تولید داخلی در اسلام هم‌سو است. عدم مداخله صحیح در این بعد، زمینه‌ساز تمرکز ثروت، فساد اقتصادی، کاهش اعتماد عمومی و تضعیف اصالت اقتصادی زیارت خواهد بود و وابستگی به سرمایه‌گذاری‌های بیرونی را افزایش می‌دهد.

۲.۵. راهبردها و اقدامات اجرایی در بافت زیارتی شهر قم

بافت پیرامون حرم مطهر حضرت معصومه(س)، دارای ساختار شعاعی و سلسله‌مراتبی است که تجربه زیارت را به صورت تدریجی و جریان‌مند از محیط‌های پیرامونی به مرکز مقدس هدایت می‌کند. محورهای اصلی دسترسی شامل پیاده‌راه ارم، پیاده‌راه انقلاب، پیاده‌راه بهار، میدان آستانه و میدان امام خمینی هستند که نقش کلیدی در هدایت زائران و شکل‌دهی جریان حرکتی دارند. تحلیل میدانی و اسنادی نشان می‌دهد مداخلات شهری معاصر و برخی ضعف‌های کالبدی و عملکردی، این جریان‌ها و تجربه زیارت را تحت تأثیر قرار داده‌اند. برخی از این چالش‌ها در ابعاد مختلف به شرح زیر است:

- بعد فضایی - کالبدی (مکان محور)

پیاده‌راه ارم و صحن‌های پیرامونی حرم: گسست‌های کالبدی ناشی از ساخت و سازهای مدرن و حذف گذرهای باریک تاریخی، انسجام فضایی و سلسله‌مراتب مقدس را کاهش داده است. حرکت تدریجی زائر از محیط‌های عمومی به حرم مختل شده و حس تقدس مکان کاهش یافته است.

بازار کهنه و محله‌های پیرامون: ترکیب نامنسجم کاربری‌های تجاری و خدماتی، تداوم مسیرهای شعاعی و خطوط دسترسی را مختل کرده و تجربه سلسله‌مراتبی زیارت دچار آشفتگی شده است. مداخلات در محورهای ورودی حرم: احداث خیابان‌ها و بلوارهای جدید (مانند بلوار پیامبر اعظم) با تغییر عرض و شکل گذرها، باعث افزایش دسترسی وسایل نقلیه شده اما انسجام کالبدی سنتی و جهت‌یابی زائران را دچار خدشه کرده است.

- بعد معنایی - حسی (مکان محور)

گنبد و مناره‌های حرم (به عنوان نمادهای معنایی): تمرکز زائران بر نمادهای مقدس به دلیل حضور ساختمان‌های بلندمرتبه و تبلیغات شهری ناهمگون در مسیرهای ورودی حرم دچار کاهش تأثیرگذاری بصری شده است.

گذرهای تاریخی منتهی به صحن‌ها: تابلوهای تبلیغاتی، غرفه‌های موقت و تراکم فعالیت‌های غیرمذهبی، تجربه حسی و معنوی زائران را کاهش داده و ارتباط ذهنی با عناصر معنوی محدود شده است.

بافت تاریخی بازار کهنه و مسیرهای منتهی به آن: تغییرات کالبدی و تخریب برخی بناهای ارزشمند، انتقال خاطره زیارتی و استمرار هویت معنوی مسیر را کاهش داده است.

- بعد منظر شهری

خط آسمان و چشم‌انداز گنبد طلایی: ساخت‌وسازهای جدید در پیرامون خیابان‌های آیت‌الله مرعشی و میدان آستانه باعث کاهش خوانایی بصری و انسجام افق بصری شده است.

نما و مصالح ساختمان‌های اطراف صحن‌ها و بازار: ناهماهنگی در رنگ، مصالح و تزئینات، تضاد با الگوی معماری اسلامی و کاهش هویت بصری فضا را ایجاد کرده است.

- بعد عملکردی

ازدحام در پیاده‌راه ارم و میدان آستانه: تراکم بالای جمعیت و کمبود فضاهای خدماتی باعث اختلال در حرکت پیاده و تجربه زیارت روان شده است.

بازار کهنه و راسته‌های پیرامونی: عدم انسجام میان فعالیت‌های تجاری و مذهبی، مسیر زیارتی را پراکنده و سطحی کرده است.

کمبود فضاهای فرهنگی و تفریحی: موزه آستانه، کتابخانه و بوستان‌ها محدود و پراکنده هستند و پاسخ‌گوی نیازهای متنوع زائران (کودکان، سالمندان و گروه‌های مذهبی) نیستند.

سلسله‌مراتب عملکردی: عدم انسجام میان فضاهای تجاری، خدماتی و مذهبی در مسیرهای شعاعی، تجربه زائر را سطحی و پراکنده کرده است.

- بعد زیست‌محیطی

کمبود فضای سبز و سایه: گذرهای باریک و صحن‌های پیرامونی فاقد پوشش کافی هستند.

استفاده ناکافی از عناصر اقلیمی: گذرها و صحن‌ها به‌صورت مستقیم در معرض تابش خورشید قرار دارند و آسایش حرارتی زائران کاهش یافته است.

پیاده‌راه ارم و محورهای منتهی به بازار: تابش مستقیم و نبود طراحی اقلیمی هماهنگ، کیفیت حضور را کاهش می‌دهد.

- بعد اعتقادی - اخلاقی

فقدان فضاهای سکوت و خلوت در صحن‌های پیرامونی و گذرهای منتهی به بازار: فعالیت‌های تجاری پرجمع و تراکم جمعیت، فرصت خلوت، سکوت و حضور قلبی و معنوی زائر در مسیر زیارت را محدود کرده است.

کمبود برنامه‌های معرفتی و تربیتی: جلسات تفسیر، منبر و آموزش دینی پراکنده بوده و تأثیر تربیتی زیارت کاهش یافته است.

- بعد اجتماعی - فرهنگی

کاهش تعاملات اجتماعی در صحن‌ها، پیاده‌راه ارم و پهنه بازار: تراکم جمعیت، کمبود فضاهای نشست و ضعف هماهنگی فعالیت‌های فرهنگی، مشارکت اجتماعی و سرمایه فرهنگی را کاهش داده است.

امنیت و ایمنی گذرهای باریک اطراف بازار: حضور محدود نیروهای انتظامی و نورپردازی ناکافی، به‌ویژه در محورهای کم‌عرض، حس امنیت اجتماعی را کاهش داده است.

- بعد مدیریتی

عدم هماهنگی نهادی میان آستان مقدس، شهرداری و میراث فرهنگی: تصمیم‌گیری جزیره‌ای و پروژه‌های غیرهماهنگ، انسجام فضا و حرمت مکان مقدس را مختل کرده است.

عدم رعایت کامل ضوابط فقهی و شهری: برخی توسعه‌ها، مانند اصلاح محور ارم و بلوار پیامبر اعظم، موجب تداخل عملکردی و کاهش احترام به حریم مقدس شده‌اند.

- بعد اقتصادی

تمرکز فعالیت‌های اقتصادی در بازار کهنه و راسته‌های متصل به صحن‌ها: تمرکز فعالیت‌های تجاری در نقاط محدود و ضعف در احیای صنایع دستی اصیل قم، هویت اقتصادی - زیارتی را تضعیف کرده است. بازار کهنه و مراکز مذهبی پیرامون حرم با کمبود مشاغل بومی و صنایع دستی مواجه هستند.

شفافیت مالی و مشارکت عمومی محدود: نظارت ناکافی بر عواید و تعرفه‌ها، کاهش عدالت اقتصادی و هویت اقتصادی - معنوی بافت را موجب شده است.

در ادامه راهبردها و اقدامات اجرایی پژوهش بر اساس چارچوب روش‌شناختی تحلیل محتوای هدایت‌شده و ماتریس تطبیقی استخراج شده‌اند. بنابراین، هر راهبرد پیشنهادی پاسخی مستقیم به چالش‌های شناسایی‌شده در یافته‌هاست و از دل داده‌های میدانی و اسنادی به دست آمده است. مدل مداخله محوری پژوهش، رویکرد مکان‌محور و انسان‌محور است به این معنا که هر اقدام اجرایی در ارتباط با یک محور دسترسی، صحن یا بازار تاریخی تعریف شده و هدف آن، ارتقای تجربه زیارت از طریق بازگرداندن انسجام فضایی، تقویت معنا و نمادها، ساماندهی عملکردها و تعمیق تجربه معنوی است. این مدل، ترجمه عملی اصول شهرسازی اسلامی به برنامه‌های اجرایی در بافت زیارتی معاصر محسوب می‌شود. بنابراین براساس تحلیل مکانی، راهبردها و اقدامات اجرایی بر اساس محورهای دسترسی، فضاهای تجمع و گره‌های عملکردی طراحی شده و هر راهبرد با هدف ارتقای انسجام کالبدی، روانی حرکت زائران، کیفیت تجربه معنوی و هماهنگی میان عملکردهای زیارتی، اجتماعی و خدماتی تعریف شده است. از این‌رو، محورهای اصلی دسترسی، فضاهای کلیدی و نواحی با تراکم زیارتی - اجتماعی، زیربنای تدوین راهبردها و اقدامات اجرایی قرار گرفته است. این راهبردها به شرح زیر است:

° پیاده‌راه ارم و مسیرهای شعاعی

- تثبیت سلسله‌مراتب فضایی با بازسازی گذرهای تاریخی

- ایجاد سایه‌بان، مسیرهای نشیمن و عناصر اقلیمی

- نورپردازی و صداپردازی مذهبی برای تقویت تجربه حسی - معنوی

° میدان آستانه و صحن‌های پیرامونی

- ساماندهی فضاهای خدماتی و فرهنگی

- کنترل تراکم جمعیت با مدیریت مسیرها و تقسیم جریان زائران

- هماهنگی مصالح و نماهای ساختمان‌های اطراف جهت حفظ خط

آسمان و هویت بصری

° بازار کهنه و محله‌های تاریخی

- حفظ کاربری‌های سنتی و تقویت فعالیت‌های فرهنگی - اقتصادی بومی

- بازآفرینی فضاهای جمعی و پل‌های ارتباطی میان نسل‌ها برای حفظ حافظه تاریخی و هویت دینی

° مراکز زیارتی و مساجد محلی

- ایجاد فضاهای خلوت برای دعا و تفکر، افزایش برنامه‌های معرفتی

- تقویت نقش مساجد و امامزاده‌ها در سلسله‌مراتب عملکردی زیارت

مدیریت یکپارچه و حکمرانی شهری

- ایجاد شوراهای هماهنگ میان آستان مقدس، شهرداری و میراث فرهنگی

- تعریف دستورالعمل‌های فقهی و شهری برای مداخلات توسعه‌ای و نظارت مستمر

° اقتصاد و مشارکت محلی

- توسعه بازارهای بومی، صنایع دستی و مشاغل محلی

- شفافیت مالی و مشارکت مردمی در اداره خدمات زیارتی

اسناد، شواهد میدانی و مشاهدات نشان داد در برخی محورهای دسترسی و گذرهای پیرامونی، اختلال در سلسله‌مراتب فضایی و عملکردی، تراکم بیش از حد جمعیت، گسست کالبدی ناشی از

ساخت‌وسازهای مدرن و عدم هماهنگی بصری، کیفیت تجربه زیارت را کاهش داده و حس تعلق و پیوند معنوی زائر با مکان مقدس را

تضعیف کرده است. علاوه بر این، کمبود فضاهای سکوت و تفکر، ضعف در تجربه حسی و نمادین و محدودیت فضاهای خدماتی و

فرهنگی، ظرفیت تربیتی و معنوی زیارت را محدود کرده است. این تحلیل و راهبردها به صورت جزئی، مکان محور و عملیاتی امکان برنامه ریزی دقیق برای ارتقای تجربه زیارت و حفظ هویت شهرسازی اسلامی را فراهم می آورند. در این میان، تمرکز اصلی برنامه ها باید بر محورهای دسترسی، صحن ها، گذرهای تاریخی و مرکز مقدس حرم باشد زیرا این عناصر بیشترین تأثیر مستقیم بر تجربه معنوی، حرکت زائران و انسجام کالبدی را دارند. در ادامه بر اساس تحلیل صورت گرفته، یک جدول عملیاتی (جدول ۳) ارائه شده که در آن برای هر یک از ابعاد شهرسازی اسلامی، شاخص های عملیاتی، راهبردها و اقدامات پیشنهادی مشخص و در نهایت اثر وضعی آن

اقدامات بر تجربه زیارت تبیین شده است. ارائه راهبردها و اقدامات اجرایی در قالب جدول پیش رو، پاسخ عملی و مستند به چالش های مشخص هر بعد (فضایی - کالبدی، معنایی - حسی، منظر شهری، عملکردی، زیست محیطی، اعتقادی - اخلاقی، اجتماعی - فرهنگی، مدیریتی و اقتصادی) محسوب می شود. این جدول، نه تنها نشان دهنده راهکارهای پیشنهادی است، بلکه رابطه مستقیم میان تحلیل مکانی، شواهد میدانی و اصول شهرسازی اسلامی را نیز تبیین می کند و ارزش افزوده علمی و کاربردی برای مدیریت بافت های زیارتی ایجاد خواهد کرد.

جدول ۳. راهبردها و اقدامات اجرایی مکان محور برای ارتقای تجربه زیارت در بافت زیارتی شهر مقدس قم

بعد	شاخص عملیاتی	مکان / محور	راهبرد	برنامه اقدام	اثر بر تجربه زیارت
فضایی - کالبدی	گسست فضایی و کاهش انسجام کالبدی	پیاده راه ارم، صحن های پیرامونی حرم	تقویت انسجام کالبدی و حریم مقدس	سلسله مراتب مشخص سازی فضایی، تثبیت حریم حرم بازسازی گذر آستانه و نصب نشانه های حریم در ورودی ها	تجربه سلسله مراتبی زیارت حفظ می شود؛ حرکت زائران روان و معنوی تر می شود.
معنایی - حسی	کاهش تجربه حسی و معنوی	صحن ها، گذرهای تاریخی، مسیرهای شعاعی	تقویت تجربه حسی و نمادین	نورپردازی، صداپردازی مذهبی، حفظ عناصر سنتی و نمادین	تقویت حضور ذهن و قلب، افزایش خاطره انگیزی و ارتباط معنوی زائر
منظر شهری	اختلال در خط آسمان و هماهنگی بصری	میدان آستانه، خیابان آیت الله مرعشی، نماهای اطراف حرم	حفظ هویت بصری و خط آسمان تاریخی	محدودیت ارتفاع در خیابان مرعشی و میدان آستانه؛ بازسازی نماهای نامنتجانس، هماهنگی رنگ و تزئینات	افزایش حس آرامش، زیبایی و انسجام محیط زیارتی
عملکردی	ازدحام مسیرها و کمبود فضاهای خدماتی	پیاده راه ارم، میدان آستانه، مسیرهای دسترسی شعاعی	ساماندهی مسیرها و بهبود سلسله مراتب عملکردی	طراحی مسیرهای پیاده و سواره جداگانه، افزایش فضاهای خدماتی و اقامتی	حرکت روان زائران، کاهش استرس و افزایش رضایت تجربه زیارت
زیست محیطی	کمبود فضای سبز و ضعف تاب آوری محیطی	صحن ها، گذرهای باریک، محوطه های پیرامونی	بهبود محیط زیست و تاب آوری بافت	ایجاد فضای سبز، سایه انداز و بهره گیری از آب و عناصر اقلیمی	افزایش آرامش، طراوت محیط و آسایش حرارتی زائران
اعتقادی - اخلاقی	محدودیت فضاهای سکوت و تفکر	صحن ها، محوطه های خلوت پیرامون حرم	ایجاد فضاهای معنوی و تربیتی	طراحی فضاهای خلوت، افزایش برنامه های معرفتی	افزایش عمق معنوی تجربه زیارت و تقویت ارتباط با آموزه های دینی
اجتماعی - فرهنگی	کاهش سرمایه اجتماعی و تعاملات فرهنگی	صحن ها، محله های پیرامونی، بازار کهنه	تقویت تعاملات اجتماعی و فعالیت های فرهنگی	ایجاد فضاهای تعامل، برگزاری مناسبت ها و کارگاه های فرهنگی	افزایش تعلق، مشارکت و همبستگی میان زائران و مجاوران
مدیریتی	ضعف هماهنگی نهادی و رعایت ضوابط	کل بافت پیرامونی حرم	مدیریت یکپارچه و رعایت ضوابط فقهی و شهری	ایجاد شوراهای هماهنگ، تعریف دستورالعمل ها و نظارت مستمر	بهبود کیفیت خدمات، احترام به حریم مقدس و افزایش اعتماد زائران
اقتصادی	تمرکز فعالیت های اقتصادی و ضعف عدالت	بازار کهنه، مراکز مذهبی و تجاری پیرامونی	توزیع متوازن فرصت ها و حمایت از ظرفیت های بومی	ایجاد بازارهای محلی، شفافیت مالی و تشویق مشارکت اقتصادی	افزایش عدالت اقتصادی، مشارکت مردم و تقویت هویت اقتصادی و معنوی زیارت

بیشترین اولویت برای مداخله را دارند، زیرا این حوزه ها بیشترین تماس و اثر را بر رفتار زائر، کیفیت حضور، درک معنایی فضا و آرامش روانی او دارند. در بعد فضایی - کالبدی مشکلاتی همچون گسست فضایی، آشفتگی در سلسله مراتب فضایی و کاهش انسجام کالبدی، حرکت زائر را در مسیرهای اصلی همچون پیاده راه ارم و صحن های پیرامونی با

بررسی شاخص ها، راهبردها و برنامه های اقدام در جدول ۳ نشان می دهد بافت زیارتی پیرامون حرم حضرت معصومه (س) با مجموعه ای از چالش های درهم تنیده مواجه است که کیفیت تجربه زیارت را به صورت مستقیم تحت تأثیر قرار می دهد. تحلیل کلی ابعاد گوناگون جدول بیانگر آن است که چهار محور اصلی یعنی کالبدی - فضایی، عملکردی، معنایی - حسی و اعتقادی - اخلاقی،

اختلال مواجهه کرده است. نبود مرزبندی روشن حریم قدسی و تضعیف گذرهای ورودی، بخشی از معنای نمادین ورود به حرم را کم‌رنگ کرده است. بنابراین، تقویت ساختار فضایی و تثبیت حریم مقدس از اولویتهای اصلی محسوب می‌شود.

در حوزه عملکردی نیز ازدحام مسیرهای دسترسی، ناکافی بودن فضاهای خدماتی و اختلاط حرکت سواره و پیاده، تجربه حضور زائر را دشوار می‌سازد و فشار روانی و خستگی حرکتی را افزایش می‌دهد. ساماندهی مسیرهای شعاعی و حلقوی، تفکیک حرکت سواره و پیاده و گسترش فضاهای خدماتی می‌تواند به شکل چشمگیری کیفیت تجربه زیارت را ارتقا دهد.

ابعاد معنایی - حسی و اعتقادی - اخلاقی نیز جایگاه ویژه‌ای در بافت زیارتی دارند. کاهش کیفیت نورپردازی، کم‌رنگ شدن نمادهای سنتی و نبود فضاهای سکوت و تأمل، از عمق معنوی تجربه زیارت کاسته و حضور ذهن و قلب زائر را مختل می‌نماید. طراحی فضاهای خلوت، بازآفرینی عناصر نمادین و بهبود نورپردازی و صداپردازی مذهبی، نقش اساسی در تقویت وجه روحانی فضا دارند.

سایر ابعاد همچون منظر شهری، زیست‌محیطی، اجتماعی - فرهنگی، مدیریتی و اقتصادی نیز هرچند در سطح دوم اولویت قرار می‌گیرند، اما نقش پشتیبان و تقویت‌کننده را دارند. ساماندهی خط آسمان در میدان آستانه، افزایش فضای سبز در صحن‌ها و گذرهای باریک، تقویت سرمایه اجتماعی محله‌های پیرامونی و ایجاد مدیریت یکپارچه، همگی عناصر مهمی هستند که زمینه را برای ارتقای تجربه زیارت فراهم می‌کنند.

در مجموع، تحلیل جدول نشان می‌دهد که هرچند چالش‌ها در ابعاد مختلف پراکنده‌اند، اما کلید ارتقای تجربه زیارت در حرم حضرت معصومه^(س)، تمرکز بر چهار محور اصلی زیر است:

- تقویت انسجام فضایی و کالبدی حریم مقدس
 - ساماندهی عملکردی مسیرها و فضاهای خدماتی
 - بهبود تجربه معنایی، حسی و نمادین فضا
 - افزایش عمق معنوی، سکوت و فرصت‌های تربیتی - اعتقادی
- این چهار محور به‌مثابه زیرساخت‌های بنیادین محسوب شده و موفقیت سایر ابعاد وابسته به تحقق آن‌هاست. بنابراین، راهبرد کلان برای بافت پیرامونی حرم باید بر ایجاد فضای منظم، آرام، معناگرا و انسان‌محور متمرکز باشد. فضایی که حرکت زائر در آن طبیعی، حضور او آگاهانه و تجربه‌اش عمیق و روحانی شود.

۶. بحث

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد بافت زیارتی شهر مقدس قم در تقاطع دو نیروی هم‌زمان قرار دارد. از یک‌سو میراث فضاهای قدسی و ساختار تاریخی شکل‌گرفته پیرامون حرم حضرت معصومه^(س) و از سوی دیگر مداخلات عمرانی معاصر که در چند دهه اخیر با هدف تسهیل تردد و ارتقای زیرساخت‌ها انجام شده‌اند. این دو نیرو در برخی نقاط با یکدیگر هماهنگ و در نقاطی دیگر در تضاد قرار گرفته و بخش عمده چالش‌های بافت، حاصل همین ناهماهنگی است.

تحلیل بر اساس اصول شهرسازی اسلامی نشان می‌دهد که سلسله‌مراتب فضایی و رعایت حریم قدسی که در ساختار سنتی قم کاملاً قابل تشخیص بود امروزه در برخی لایه‌ها تضعیف شده است. خیابان‌کشی‌های مستقیم و عریض مانند ارم، انقلاب و بلوار پیامبر اعظم موجب برش خوردن پیوند ارگانیک حریم دوم و سوم شده و

فضاهایی که در گذشته با گذرهای باریک، بازارچه‌ها و پیش‌فضاهای تدریجی زائر را به حرم نزدیک می‌کردند، اکنون به فضاهای عبوری پرسرعت تبدیل شده‌اند. این تغییر نه تنها تجربه ادراکی تقرب را مختل کرده، بلکه در برخی نقاط به‌ویژه محدوده بین میدان آستانه تا خیابان ارم منجر به از دست رفتن حس احترام و آرامش مکانی شده است.

در سطح معنایی - حسی نیز مشاهده شد که عناصر هویت‌بخش مانند گذرهای تاریخی، کاروانسراهای زیارتی، حجره‌های بازار و نمادهای مذهبی خردمقیاس در برخی قطعات از میان رفته یا در لایه‌های از بازاری‌سازی و تابلوهای تجاری پنهان شده‌اند. این امر سبب شده است که تجربه زیارت در برخی مسیرهای ورودی به حرم، از تجربه‌های «آهسته، تدریجی و معنابخش» به تجربه‌های «شتاب‌زده، پرتنش و تجاری‌محور» تبدیل شود. برای مثال، محور آستانه - چهارمردان که پیش‌تر واجد نشانه‌های مذهبی، حجره‌های سنتی و تداوم خاطره جمعی بود، اکنون با بناهای نوساز فاقد پیوند تاریخی احاطه شده و بخش قابل توجهی از روایت‌مندی فضایی خود را از دست داده است.

از منظر منظر شهری، نتایج نشان داد خط آسمان حرم به عنوان مهم‌ترین عنصر ادراکی در سال‌های اخیر تحت تأثیر ساخت‌وسازهای متوسط ارتفاع، تابلوهای بزرگ‌مقیاس و بی‌نظمی بصری در جداره‌ها قرار گرفته است. در مسیرهایی مانند خیابان ارم و بلوار ۴۵ متری، حضور بی‌قاعده تابلوهای تجاری و مصالح ناهمگون، موجب کاهش خوانایی معنوی و افزایش آشفتگی بصری شده است. این وضعیت در تضاد با اصل اسلامی «تناسب و اعتدال» در سیمای شهری است که بر هماهنگی و سکونت‌پذیری بصری تأکید دارد.

در بعد عملکردی، پژوهش نشان داد تمرکز شدید فعالیت‌های تجاری و اقامتی کوتاه‌مدت در پیرامون حرم، نوعی بی‌عدالتی عملکردی ایجاد کرده است به گونه‌ای که فضاهای فرهنگی، آموزشی و خدمات اجتماعی متناسب با زندگی ساکنان بومی به حاشیه رانده شده‌اند. این روند باعث کاهش کیفیت زندگی جمعیت بومی و خروج تدریجی آن‌ها از محلاتی همچون چهل‌آختران، عودلاجان قم و بخش‌هایی از محله گذرخان شده است. با کاهش حضور ساکنان بومی، شبکه تعاملات اجتماعی که یکی از پایه‌های شهرسازی اسلامی است، دچار تضعیف شده و فضا از «محله زیسته» به «فضای مصرفی موقت» تبدیل می‌شود.

در بررسی بعد اجتماعی - فرهنگی نیز مشخص شد که سرمایه فرهنگی - اجتماعی محلات تاریخی، در اثر انتقال کاربری‌ها و ساخت‌وسازهای مقطعی به شدت کاهش یافته است. برای نمونه، شکل‌گیری مجتمع‌های تجاری و پارکینگ‌های طبقاتی به جای فضاهای پیشین تعاملات مذهبی و محلی، ظرفیت گفت‌وگو، هم‌زیستی و احترام متقابل زائر و میزبان را کاهش داده است. همچنین امنیت نرم به‌ویژه در ساعات‌های پرتردد در برخی محدوده‌ها مانند خیابان ارم و کوچه‌های منتهی به آن کاهش یافته که بخشی از آن به فقدان مرزهای رفتاری و قلمروهای روشن بازمی‌گردد.

در بعد زیست‌محیطی، تحلیل مدیریت اقلیم حاکی از آن است که بخش وسیعی از مسیرهای پیاده در شعاع ۵۰۰ متری حرم فاقد سایه‌بان، فضاهای سبز مقاوم به خشکی و سطوح خنک‌کننده هستند. این مسئله به‌خصوص در ماه‌های گرم موجب کاهش کیفیت تجربه زیارت و افزایش خستگی و ازدحام در فضاهای

نیمه‌مسقف حرم می‌شود. با توجه به گرمای شدید قم، رعایت اصول اقلیم‌گرایی اسلامی مانند سایه‌اندازی، رطوبت‌بخشی خرداقلیم و استفاده از مصالح کم‌دما در وضع موجود قابل مشاهده نیست.

در نهایت، تحلیل ابعاد مدیریتی و اقتصادی نشان داد که چندپارگی نهادی بین مجموعه آستانه، شهرداری، میراث فرهنگی، اوقاف و نیروی انتظامی، موجب دوگانگی در تصمیم‌گیری و اجرای پروژه‌ها شده است. نبود یک سند توسعه یکپارچه و قدسی محور برای محدوده حرم سبب شده برخی پروژه‌ها مانند توسعه برخی خیابان‌ها و نوسازی‌های تجاری فارغ از سنجش اثرات معنوی و هویتی اجرا شوند. در بعد اقتصادی نیز سلطه اقتصاد کوتاه‌مدت و فروش محور، ظرفیت‌های اقتصاد زیارت مانند صنایع فرهنگی، گردشگری زیارتی پایدار و بازاریابی معنوی را تحت‌الشعاع قرار داده است.

به طور کلی، بحث نشان می‌دهد بافت زیارتی قم توان بالایی برای بازگشت به الگوی ناب شهرسازی اسلامی دارد، اما این بازگشت تنها با مدیریت هماهنگ، احیای تدریجی لایه‌های تاریخی، ساماندهی منظر، تقویت تجربه معنوی و بازتوزیع عملکردها ممکن است. یافته‌ها تأکید می‌کنند که مسئله اصلی، نه کمبود پروژه‌ها، بلکه عدم انطباق پروژه‌ها با منطق قدسی فضا است. منطقی که قم را از یک شهر معمولی متمایز می‌سازد و هویت آن را شکل می‌بخشد.

۷. نتیجه‌گیری

تحلیل کلی ابعاد و اصول شهرسازی اسلامی در بافت زیارتی شهر قم بیانگر آن است که چهار محور اصلی یعنی کالبدی - فضایی، عملکردی، معنایی - حسی و اعتقادی - اخلاقی، بیشترین اولویت برای مداخله را در بافت پیرامون حرم حضرت معصومه (س) دارند، زیرا این حوزه‌ها بیشترین تماس و اثر را بر رفتار زائر، کیفیت حضور، درک معنایی فضا و آرامش روانی او دارند.

در بعد فضایی - کالبدی مشکلاتی همچون گسست فضایی، آشفتنگی در سلسله‌مراتب فضایی و کاهش انسجام کالبدی، حرکت زائر را در مسیرهای اصلی همچون پیاده‌راه ارم و صحن‌های پیرامونی با اختلال مواجه کرده است. نبود مرزبندی روشن حریم قدسی و تضعیف گذرهای ورودی، بخشی از معنای نمادین ورود به حرم را کمرنگ کرده است، بنابراین تقویت ساختار فضایی و تثبیت حریم مقدس از اولویت‌های اصلی محسوب می‌شود.

در حوزه عملکردی نیز ازدحام مسیرهای دسترسی، ناکافی بودن فضاهای خدماتی و اختلاط حرکت سواره و پیاده، تجربه حضور زائر را دشوار می‌سازد و فشار روانی و خستگی حرکتی را افزایش می‌دهد. ساماندهی مسیرهای شعاعی و حلقوی، تفکیک حرکت سواره و پیاده و گسترش فضاهای خدماتی می‌تواند به شکل چشمگیری کیفیت تجربه زیارت را ارتقا دهد.

ابعاد معنایی - حسی و اعتقادی - اخلاقی نیز جایگاه ویژه‌ای در بافت زیارتی دارند. کاهش کیفیت نورپردازی، کم‌رنگ شدن نمادهای سنتی و نبود فضاهای سکوت و تأمل، از عمق معنوی تجربه زیارت کاسته و حضور ذهن و قلب زائر را مختل می‌کند. طراحی فضاهای خلوت، بازآفرینی عناصر نمادین و بهبود نورپردازی و صداپردازی مذهبی، نقش اساسی در تقویت وجه روحانی فضا دارند.

سایر ابعاد همچون منظر شهری، زیست‌محیطی، اجتماعی - فرهنگی، مدیریتی و اقتصادی نیز هرچند در سطح دوم اولویت قرار

می‌گیرند، اما نقش پشتیبان و تقویت‌کننده را دارند. ساماندهی خط آسمان در میدان آستانه، افزایش فضای سبز در صحن‌ها و گذرهای باریک، تقویت سرمایه اجتماعی محله‌های پیرامونی و ایجاد مدیریت یکپارچه، همگی عناصر مهمی هستند که زمینه را برای ارتقای تجربه زیارت فراهم می‌کنند. در مجموع، تحلیل‌ها نشان می‌دهد هرچند چالش‌ها در ابعاد مختلف پراکنده‌اند، اما کلید ارتقای تجربه زیارت در حرم حضرت معصومه (س)، تمرکز بر چهار محور اصلی زیر است:

- تقویت انسجام فضایی و کالبدی حریم مقدس

- ساماندهی عملکردی مسیرها و فضاهای خدماتی

- بهبود تجربه معنایی، حسی و نمادین فضا

- افزایش عمق معنوی، سکوت و فرصت‌های تربیتی - اعتقادی

این چهار محور به‌مثابه زیرساخت‌های بنیادین محسوب شده و موفقیت سایر ابعاد وابسته به تحقق آن‌هاست. بنابراین راهبرد کلان برای بافت پیرامونی حرم باید بر ایجاد فضای منظم، آرام، معناگرا و انسان‌محور متمرکز باشد. فضایی که حرکت زائر در آن طبیعی، حضور او آگاهانه و تجربه‌اش عمیق و روحانی باشد.

نتایج پژوهش حاضر با نتایج پژوهش محققانی نظیر فرهادی و توانگر (۲۰۲۲) که تأکید بر حفظ جمعیت بومی، بازآفرینی و احیای محلات تاریخی، ایجاد تعادل میان حفاظت و توسعه در برنامه‌ها و اقدامات مدیریت شهری و تخصیص کاربری به ابنیه از طریق فعالیت‌های فرهنگی دارند؛ صبوری و صابونچی (۲۰۲۲) که بر حفظ و حمایت از ساختار کالبد سنتی، زندگی‌بخشی، تنوع فعالیت‌ها، افزایش تعاملات اجتماعی، تداوم هویت و تقویت نقش خاطره‌ای و ادراکی، ارتقای نقش ارتباطی محور با حرم تأکید دارند؛ سعیدی (۲۰۲۲) که با انعکاس ویژگی‌های محلی و روش‌های اجتماعی، روش‌های مشارکتی را برای افزایش تعامل جامعه در پیشنهادها، حفاظتی برای اماکن زیارتی - اسلامی توصیه می‌کند و فرهان و همکاران (۲۰۲۳) که تاریخ و دارایی‌های میراثی را به عنوان منعکس‌کننده ارزش‌های فرهنگ محلی، به عنوان الزامات توسعه روند آینده شیوه‌های برنامه‌ریزی شهری در شهرهای مقدس می‌دانند، همخوانی دارد. البته در پژوهش حاضر برای نخستین بار به طور جامع اصول و راهبردهای شهرسازی اسلامی در ساماندهی بافت زیارتی شهر مقدس قم تبیین و تحلیل شده است.

مشارکت نویسندگان

درصد مشارکت نویسندگان در این مقاله برابر است.

تشکر و قدردانی

این مقاله مستخرج از رساله دکتری نویسنده اول با عنوان «تبیین پدیدارشناسانه شهرسازی اسلامی در بافت مکان‌های زیارتی؛ مطالعه موردی: امامزاده اسماعیل (ع) در شهر میانه»، به راهنمایی آقای دکتر محمدتقی پیربابایی و آقای دکتر اصغر مولایی، در دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه هنر اسلامی تبریز است. همچنین، مقاله حاضر حامی مادی و معنوی نداشته است.

تعارض منافع

این مقاله فاقد تعارض منافع است.

- Farhadi, J., & Tavangar, M. (2022). Critical analysis of the effects of urban development plans on the destruction of valuable places in the pilgrimage-tourism city of Mashhad. *Journal of Great Khorasan*, 13(46), 71–84. <https://doi.org/10.22034/jgk.2022.314431.1002> [In Persian]
- Farhan, S., Merie, U., & Alobaydi, D. (2023). Challenges and opportunities of the urban structures of holy cities: The case of old Najaf, Iraq. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 1129(1), Article 012034. <https://doi.org/10.1088/1755-1315/1129/1/012034>
- Gol-Khatmi, I., & Hagigat-bin, M. (2016). The use of jurisprudence in the realization of a safe urban outlook. *Shi'ite Studies*, 14(55), 69–98. <https://www.sid.ir/paper/522314/fa> [In Persian]
- Gouyeh; Qom Province Newspaper. (2025, January 25). Redefining urban development in Qom: Climatic architecture or biological collapse? *Qom Province Newspaper*. [In Persian]
- Hawzah News Agency. (2018, July 10). In implementing urban projects, the interests of citizens must be observed. *Hawzah News*. <https://www.hawzahnews.com/news/444627> [In Persian]
- Islamic Republic News Agency (IRNA). (2015, June 9). Urban constructions in Qom should be compatible with the spiritual atmosphere of the city. IRNA. <https://www.irna.ir/news/81640829> [In Persian]
- Jafari, K., Mesgarzadeh, S., & Mirzakhani, M. (2018). Influential factors on social security among citizens of Tabriz. *Sociological Studies*, 11(38), 61–83. <https://www.sid.ir/paper/222750> [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (2006). *Mafatih al-hayat*. Nashr-e Isra. [In Persian]
- Kalan Pardeli, B. (2016). Mysticism and Islamic art in Iranian pilgrimage sites [Conference paper]. *International Conference on Research in Engineering, Science and Technology*. <https://www.sid.ir/paper/865731/fa> [In Persian]
- Kamal, M. A., Warsi, T. R., & Nasir, O. (2023). Islamic principles as a design framework for urban system: Environmental concern and sustainable development. *Journal of Islamic Architecture*, 7(4), 699–712. <http://dx.doi.org/10.18860/jia.v7i4.21187>
- Kazemi, S., & Tabrizi, N. (2015). Assessing the safety of urban space with emphasis on non-active defense indicators (case example: Amol city). *Urban Structure and Function Studies*, 3(9), 11–26. https://shahr.journals.umz.ac.ir/article_1035.html?lang=fa [In Persian]
- Khodaei, Z., & Kalantari Khalilabad, H. (2012). Tourism development with emphasis on the role of workforce training. *Urban Management Studies*, 4(12), 48–59. <https://www.sid.ir/paper/199339/fa> [In Persian]
- Kolahi, M., Omranian Khorasani, H., & Sharifi, Z. (2023). Socio-economic analysis of the renovation and improvement plan of the urban texture surrounding the Razavi Holy Shrine. *Physical Development Planning*, 10(2), 17–32. <https://doi.org/10.30473/psp.2023.66555.2644> [In Persian]
- Maroufi, H., & Rosina, E. (2017). Cities hosting Holy Shrines: The impact of pilgrimage on urban form. *Iconarp International Journal of Architecture and Planning*, (Special Issue), 30–44. <https://doi.org/10.15320/ICONARP.2017.24>
- Mehr News Agency. (2016, January 12). *The economy of pilgrimage: From theoretical debates to practical confusion*. <https://www.mehrnews.com/news/2868627> [In Persian]
- Mehr News Agency. (2019, August 5). *The historical fabric of Qom is not in good condition: Neglect of the city's historical treasure*. <https://www.mehrnews.com/news/4682001> [In Persian]
- Mehr News Agency. (2023, December 18). The book "Traditional Buildings of Qom" was unveiled. <https://www.mehrnews.com/news/6319047> [In Persian]
- Adhami, A., Edrisi, A., & Ameri, M. (2018). The social role of religious places in society: Case study: Shrine and Emamzade Saleh in Tehran City. *Urban Management*, 16(49), 297–308. <http://ijurm.imo.org.ir/article-1-2100-en.html> [In Persian]
- Adebzadeh, B., & Siadati Farazmand, S. (2015). Pilgrimage of acceptance, the role of urban facades in improving the quality of holy sanctuaries (with emphasis on the current state of GESTURE building). *The 4th International Congress on Civil Engineering, Architecture, and Urban Development*. Tehran. <https://civilica.com/doc/619004> [In Persian]
- Ahmadi, F., Afshar, A., & Aghalatif, A. (2017). Explaining the transformation of the territory in the residential hierarchy of the surrounding fabric of Imam Reza (AS) Holy Shrine: The case of Noghhan District in Mashhad. *Journal of Research in Islamic Architecture*, 5(3), 20–34. <http://jria.iust.ac.ir/article-1-832-fa.html> [In Persian]
- Amid, H. (2011). *Amid Persian Dictionary*. Amir Kabir. [In Persian]
- Amini Kashani, A., Molaei, A., & Pirbabaee, M. T. (2023). Explaining the influencing indicators on the texture pattern of pilgrimage cities with an emphasis on religious tourism. *The Journal of Spatial Planning and Geomatics*, 27(2), 125–160. <https://doi.org/10.2022/hsmssp.27.2.6> [In Persian]
- Aminpoor, A., Piroozmand, A., & Jahan Bakhsh, A. (2018). The methodology of theorizing Islamic art and architecture. *Methodology of Social Sciences and Humanities*, 24(96), 71–89. <https://doi.org/10.30471/mssh.2018.1504> [In Persian]
- Ashouri, A. (2014). Spiritual city landscape. *MANZAR, the Scientific Journal of Landscape*, 5(24), 36–39. https://www.manzar-sj.com/article_4070.html [In Persian]
- Asgari, N., Nasekhian, S., & Izadi, M. (2020). A review of the semantic and physical structure of sacred places, inviolable zone; Based on works of travel literature written from the fifth to the fourteenth centuries A.H. *Journal of Studies on Iranian-Islamic City*, 10*(38), 227–243. <https://www.sid.ir/paper/526559/fa> [In Persian]
- Ayati, H., Khodakarami, F., Molaie, K., & Afaqhpour, A. (2016). Analyzing the effect of urban physical factors on religious tourism development (Case study; Shiraz). *Journal of Studies on Iranian-Islamic City*, 6*(23), 43–59. <https://www.sid.ir/paper/177435/fa> [In Persian]
- Babaei, A., Masoud, M., & Rabiei, K. (2018). Explanation of the concept of "Islamic City" using the situational analysis version of grounded theory. *Journal of Research in Islamic Architecture*, 6(2), 3–22. <https://jria.iust.ac.ir/article-1-1008-fa.pdf> [In Persian]
- Badiei, N. (2002). Walls (Connected Space) [Unpublished doctoral dissertation]. University of Tehran. [In Persian]
- Barrie, T. (1996). *Spiritual path, sacred place: Myth, ritual, and meaning in architecture*. Shambhala.
- Bemanian, M. (2014). Meaning and conceptualization of the Islamic-Iranian city: Theoretical foundations and examples. *Sustainable City*, 1(1), 69–88. <https://sid.ir/paper/836052/fa> [In Persian]
- Eslami, S., Zamani, B., & Nooraie, H. (2022). An evaluation of the behavior settings in the territory of sacred places: Case study: The peripheral territory of Hazrat Masoumeh's Holy Shrine. *Bagh-e Nazar*, 19*(107), 21–40. <https://doi.org/10.22034/bagh.2021.273808.4807> [In Persian]
- Farmanian Arani, F., & Jayhani, H. (2022). The study of the current situation and the revitalization planning of the historic urban area of the old Bazaar in Qom, based on the urban conservation frameworks. *Urban Economics and Planning*, 3(2), 164–179. <https://doi.org/10.22034/uep.2022.323625.1171> [In Persian]

- Mehr News Agency. (2024, March 11). The 313-hectare historical fabric in the center of Qom city is a neglected treasure. <https://www.mehrnews.com/news/6464826> [In Persian]
- Mirzaei, R., & Delir, S. (2018). Spiritual crisis in the contemporary world. *Iranian Journal of Knowledge Studies in the Islamic University*, 22(74), 93–112. <https://www.sid.ir/paper/237013/fa> [In Persian]
- Molaei, A. (2019). Recognizing the position of the Imamzadegan shrine in urban identity, with emphasis on Iranian-Islamic lifestyle. *Journal of Lifestyle Research*, 5(8), 27–50. <https://dorisc.ac/dor/20.1001.1.24763101.1398.5.1.3.0> [In Persian]
- Molaei, A. (2020). Recognition of Arsen Shahri as a model for Iranian-Islamic city centers with the center of religious spaces. *Athar*, 41(1), 109–128. <http://athar.richt.ir/article-2-189-fa.html> [In Persian]
- Molaei, A. (2021a). Definition: The dimensions and strategies of improvement spirituality in pilgrimage cities approaching Holy Shrines. *Cities and Urbanism Journal*, 6(1), 177–193. <http://dx.doi.org/10.52547/ciauj.6.1.177> [In Persian]
- Molaei, A. (2021b). The role of spirituality in the identity of the Iranian-Islamic city: Approaching Islamic ethics. *Politics*, 3(3), 193–204. <http://psp.modares.ac.ir/article-42-55791-en.html> [In Persian]
- Molaei, A. (2022). Redefining the dimensions of spirituality and pilgrimage in religious tourism: Iranian pilgrimage cities. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, 10(1), 144–162. <https://doi.org/10.21427/794c-nd75>
- Molaei, A. (2023a). *Holy Shrines design and development: Imamzadeh Haram's theory basis, experiences, and design guideline*. Tabriz University of Islamic Art. [In Persian]
- Molaei, A. (2023b). The fundamentals of the renovation and development of religious and pilgrimage constructions with a focus on Razavi teachings. *Hajj and Ziarat Research Journal*, 8(2), 119–144. https://journal.hzrc.ac.ir/article_705109.html?lang=en [In Persian]
- Molaei, A. (2023c). Definition: The principles and laws of Islamic urbanism based on unchangeable rules. *Social Theories of Muslim Thinkers*, 13(1), 127–144. <https://doi.org/10.22059/jst-mt.2023.348163.1555> [In Persian]
- Molaei, A. (2024). Urban Arsen in Iranian Islamic cities as a pattern of urban center design. *GeoJournal*, 89(5), Article 116. <https://doi.org/10.1007/s10708-024-11209-0>
- Motahhari, M. (1991). *Education and upbringing in Islam*. Sadra. [In Persian]
- Naqizadeh, M. (2006). *Islamic architecture and urban planning (Theoretical foundations)*. Rahiyan Publishing. [In Persian]
- Ourkia, A., & Alsaied, M. A. (2025). The impact of Islamic jurisprudence principles on the urban planning of historic cities. *Journal of Posthumanism*, 5(5), 13–25. <https://doi.org/10.63332/joph.v5i5.1304>
- Qom Municipality. (2019). *Master plan of Qom city*. Qom Municipality. [In Persian]
- Sabouri, S., & Saboonchi, P. (2022). A qualitative assessment of the peripheral texture development of a holy site (Case study: Imam Reza Street). *MANZAR, the Scientific Journal of Landscape*, 14(61), 48–59. <https://doi.org/10.22034/manzar.2022.306319.2154> [In Persian]
- Saeedi, A. (2022). Community participation in conservation proposals of Islamic pilgrimage sites. In *Proceedings of the Society of Architectural Historians, Australia and New Zealand* (Vol. 39). <https://doi.org/10.55939/a4025pfdgv>
- Saidi Rezvani, A. (1989). *Islamic ideology and geographical phenomena: An introduction to the geography of Islamic territories*. Astan Quds Razavi. [In Persian]
- Sattari Fard, S. (2014). Investigating the role of religious centers in increasing the vitality of contemporary cities, case study: Imamzadeh Saleh, Tajrish, Tehran. *Urban Management*, 14(40), 141–157. <https://www.sid.ir/paper/505902/fa> [In Persian]
- Soroush-Mahallati, M. (2013). *Pilgrimage: Etiquette, aims, and effects*. Bustan-e Ketab. [In Persian]
- Tabatabai, M. H. (1995). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Daftar-e Entesharat-e Eslami. [In Persian]
- Tehran Times. (2024, July 15). *Qom's historical texture undergoes a renovation project*. Tehran Times. <https://www.tehrantimes.com/news/495186>
- Vasigh, B., & Yarikia, A. (2019). Explaining the factors affecting the creation of a sense of place in the Imamzades (Imamzadeh Seyed Hassan and Imamzadeh Saleh). *Journal of Research in Islamic Architecture*, 7(2), 37–49. <http://jria.iust.ac.ir/article-1-1172-en.html> [In Persian]
- Venerandi, A., Zamani, V., & Porta, S. (2022). Diachronic investigation of the urban form of Qom (Iran) through a morphometric approach. In *Annual Conference Proceedings of the XXVIII International Seminar on Urban Form: "Urban Form and the Sustainable and Prosperous City"*. <https://doi.org/10.17868/80146>
- Young Journalists Club (YJC). (2016, June 28). Observing people's rights in construction projects is a necessity. YJC. <https://www.yjc.ir/fa/news/5608531> [In Persian]
- Zamani, V., Ghalehnoee, M., & Mohammadi, M. (2022). Exploring the urban form of Qom (Iran) at the local scale: Movement-activity pattern versus network centrality. In *Annual Conference Proceedings of the XXVIII International Seminar on Urban Form: "Urban Form and the Sustainable and Prosperous City"*. <https://doi.org/10.17868/80146>

